पुस्तकमाळानो संग्रह.

વડોદરા સ્વદેશહિતવર્ધક મંડળી તરફથી

પ્રગટ થએલા

પેહેલા અંક બાર.

છપાવનાર

ખુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલ.

નડીયાદ.

સત્યસાગર પ્રેસમાં છાપ્યો.

સંવત ૧૯૩૮—સને ૧૮૮૨

કિંમત રૂ૦-૪-૦

પ્રસ્તાવના.

વિદ્યા તથા નીતિના પુસ્તકોની ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી ખોટ છે એ ખોટ પુરી પાડવાનું કામ વડોદરા સ્વદેશહિત વર્ધક મંડળીએ હાથમાં લીધું છે. આજ સુધીમાં એ મંડળી તરફથી બાર અંક બહાર પડી ચુકેલા છે એ બાર અંકોની જુદી જુદી હજારો પ્રતો ખપી ગઇ તે ઉપરથી એ નાના નાના પુસ્તકોની ખરી કીંમત જણાઇ આવે છે.

વડોદરા સ્વદેશહિત વર્ધક મંડળીના મંત્રી સાહેબો તરફથી એ પુસ્તકોને લગતું કેટલુંક કામ મારે હાથે થતું હતું તે ઉપરથી ઘણા જણ મારી મારફત જુદા જુદા અંકો મગાવતા હતા પરંતુ ઘણીવાર કેટલાક અંકો જથાબંધ ખપી જવાથી મોકલવાનું બની આવતું નહીં અને ઘણી માગણી ઉભી રહેતી. આમ થવાથી મારા મનમાં એમ આવ્યું કે જેટલા અંક છપાઇ ચૂક્યા છે તેટલાનો એક સંગ્રહ છપાય તો ઠીક. તે ઉપરથી મેં પ્રથમ બાર અંકનો સંગ્રહ કરી આ પુસ્તક છપાવ્યું છે.

હવે પછી પ્રસિદ્ધ થતા અંકોનું બીજું પુસ્તક તૈયાર થાય છે. ઘણુંકરીને દરેક પુસ્તકમાં બાર બાર અંક દાખલ કરી પુસ્તક માળાના ૧૦૮ મણકાનાં નવ પુસ્તક બનાવવાનો વિચાર છે.

ખુ. ગો.

પુસ્તક માળા.

વડોદરા સ્વદેશહિતવર્ધક મંડળી તરફથી.

અંક ૧ લો.

પ્રિય વાંચનાર, મારો જન્મ કોણે શા કારણથી આપ્યો તે જરા કહી લઉં. વડોદરામાં એક સ્વદેશ હિતવર્ધક નામે મંડળી થઇ છે, તેનો વિચાર એવો છે, કે સસ્તામાં સસ્તાં ભણુ પુસ્તકો સાદી ભાષામાં પ્રગટ કરવાથી તેનો લાભ ઘણાને મળી શકે. છાપવા છપાવવાનું કિફાયતે ખરચ કરીને ખરચ જેટલીજ પુસ્તકની કીમત રાખવી. કંઇ પણ ખોટ ખાવી, પણ નફો મેળવવાની આશા રાખવી નહીં. આ કારણથી મારા જેવું સોંઘું સફરું પુસ્તક તમને બીજું કયું મળશે? સાધારણ ભણેલાં સ્ત્રી પુરૂષો પણ મને વાંચીને સમજી શકશે. હું નકામું ટાહેલું નહીં કરૂં. તમને સુબોધ દેવા અને ઉપયોગી જ્ઞાન આપવા મેં અવતાર લીધો છે. જેમ માળાનો દરેક મણકો તમે ધ્યાન દઇને ફેરવોછો તેમ મને પણ ધ્યાનથી શ્રદ્ધાપૂર્વક ફેરવશો તો તમારૂં કલ્યાણ થયા વગર રહેશે નહીં. હું છેક નાનો છું, પણ માળામાંના પહેલો મણકો છું. મને ખસેડતા અગાઉ ખૂબ વિચાર કરજો. મારી સેવા તમને ફળ આપ્યા વિના રહેશે નહીં. બીજા મણકા મારા જેવા કે થોડા મોટા કદના નિકળશે. મને વાંચજો વંચાવજો અને જેમ બને તેમ મારો વધારે પ્રસાર કરજો. કોઇ બીજું મને છપાવશે તોએ મને જન્મ આપનાર નાખુશ થનાર નથી. છેવટ તમને આશિર્વાદ દઉંછું, અને મારી ટેહેલ શરૂ કરૂં છું.

કરકસર.*

આપણે હિંદુ લોકો સાદાઇને માટે અસલથી પ્રખ્યાત છીએ. મુસલમાન જેવા આપણે ઉડાઉ નથી, અને સાહેબ લોક જેટલા ખરચાળ નથી. દેશની હવાને લીધે તથા આપણી રીતભાત પ્રમાણે આપણે થોડાં ને સસ્તા કપડાં લત્તાંથી બસ થાય છે. આપણે માંસ મદીરા જેવી કીમતી ચીજોનો ખપ પડતો નથી. ખાવામાં સાદું અનાજ અને પીવામાં મફતનું પાણી આપણને બસ છે. એથી આપણું પુરૂં થાય છે, એથી આપણું શરીર આરોગ્ય રહે છે, અને એથી આપણે સુખમાં રહી શકીએ

* લખનાર હરગોવંનદાસ દવારકાંદાસ કાંટાવાળા.

છીએ. ખરચ થોડું લાગે અને સુખમાં નિભાવ થાય એવા રસ્તા આપ-
ણા વડીલોએ ખોળી કાઢ્યા છે.

એમ છતાં હમણાં હમણાં આપણે દુઃખમાં પડતા જઈએ છીએ.
સાદો ખોરાક અને સાદાં કપડાં પણ જોઈએ તેટલાં લોકને મળતાં નથી.
ગરીબ લોકો જયાંને ત્યાં ભુખે ટળવળતા અને ભીખ માગતા આપણે જો-
ઈએ છીએ. સાધારણ લોકોની અને શ્રીમંતોની હાલત પણ માઠી થતી
ચાલી છે. દહાડે દહાડે રોજગાર ઘટવાથી લોકની કમાઈ ઓછી થઈ છે.
વરસાદ જોઈતો વરસતો નથી, ને જમીનનો કસ ઓછો થયો છે, તેથી
અનાજ બરાબર પાકતું નથી. દરિદ્રતા વધવાનાં બીજાં ઘણાં કારણ છે પ-
ણ તેનો વિચાર હાલ કરવાનો નથી. જેમ કમાઈ ઘટે તેમ ખરચ પણ ઘ-
ટવો જોઈએ. હાલના વખતમાં લોકોએ ખૂબ કરકસર કરવી ઘટે છે. પે-
હેલાંના કરતાં આપણે ઉલટું વધારે ખરચ કરતા હોઈએ એમ ભાસે છે, મા-
ટે અહો દેશી બંધુઓ તમે તમારી આયપતનો વિચાર કરીને ખરચ કરજો.
ગુંજાશ કરતાં વધારે ખરચ કરવામાં ગાંડપણ છે.

જ્યારે ઘઉં દોઢ મણના, ડાંગર બેમણ અઢી મણની, ઘી પાં-
ચશેર, છશેરનું, અને ગોળ બાર શેર પંદરશેરનો મળતો ત્યારે આપણે
જેવા ન્યાત વરા કરતા તેવા અથવા તેથી પણ ચઢીઆતા નાત વરા હા-
લ આપણે કરીએ છીએ. એથી પેહેલાં કરતાં હાલ આપણને ચોગણું
અથવા વધારે ખરચ લાગે છે. આપણી કમાઈ પેહેલાંના જેટલી નથી, અ-
ને ખરચ ચાર પાંચ ઘણું કરીએ તે કેમ પાલવે એનો વિચાર ખરચ કરના-
ર, કે ન્યાત વાળા તમામ, કે મહાજનના શેઠીયા કેમ કરતા નથી? એથી
સૌ ખરાબખસ્ત થવા આવ્યા છે. દર દાગીના ને ઘરબાર સુધ્ધાં વેચી
સાટીને લોકવિદૂર થવા માંડ્યા, તોપણ એક રાતની વાળુ પાછળ સૌ અં-
જાએલા રહે ને વિચાર ન કરે એ કેવું ખોટું છે? ખેડુ, વસવાયાં પ્રથમ
કંસાર, લાપશી, લલીડું, મગધાન વગેરે કરી નાત જમાડતા, તેઓ હાલ
ખાંડ સાકરને ઉપર ઘી ઉછાળતા માલમ પડે છે.

જેમ નાત વરાનું છે તેમજ વિવાહ વાજનનું છે. કન્યાનો પણ
ઘણીખરી નાતમાં દુકાળ ચાલે છે, તેથી લોકને ઘણા પૈસા ભરવા પડેછે.
કન્યાનો વિક્રય કરવાની શાસ્ત્રમાં મના છતાં લોક પૈસા લેઈ ઢોરઢાંકની પે-
ઠે પોતાનાં છોકરાં વેચતા થયા એ કેટલું ખરાબ કહેવાય? રીત પુરત દહાડે
દહાડે વધતી જાય છે. અસલના રિવાજમાં ઘટાડો થતો નથી, અને ન-
વાં ટીખળ વધતાં જાય છે, એટલે ખરચમાં વધારો થઈ લોક હેરાનગતી

ભોગવે છે. મોટા વરઘોડા કાઢવા, વાજાં આણવાં, પૈસાપર દેવતા મુકવા સારૂ દારૂખાનાં છોડવાં, લેહેણાં કરવાં, જાન પરજાનને ખૂબ જમાડવી, લુગડાં ઘરેણાં મનમાન્યાં કરાવવાં એ સો કમાઇ ઉપર ધોરણ રાખ્યા વિના જે કોઇ કરે તે પાછળથી પસ્તાય એમાં નવાઇ નથી. કુલણજી થઇ પ્રથમ કુલાએ, ને તાન રસીઆ લોક ચઢાવે તેમ ચઢીએ એથી જાન કોને થાય વારૂ?

ખાનપાન વસ્ત્રાદિમાં પણ દહાડે દહાડે આપણે ઉડાઉ થતા જઇએ છીએ. વિદ્યાર્થીઓ ભણીને વધારે શોખી થતા જાય છે. કેટલાક તો દારૂ વગેરે કેફની લતમાં પડીને ખરાબ થાય છે. કેટલાક બુટ ઇસ્ટાકીંગ ને લાકડીવાળા થયા છે. પાંચ સાત રૂપિયાના પગારવાળાને પણ એક બનાતનો કે આલપાકાનો ડગલો જોઇએ ને હાથમાં ઝાલવા લાકડી જોઇએ. અંગ્રેજી ભણ્યા તેને તો એથીએ વધારે જોઇએ છીએ; પછી તેને પગાર ગમે તેટલો મળતો હોય. કમાઇના પ્રમાણમાં ખરચ કરવું અને શોખ વધારવો એ કદી યોગ્ય ગણાય, પરંતુ આઠનું આયપદ અને બારનો વરો કરવા જઇએ તે કેમ પાલવે? જુવાન અવસ્થા નફકરી છે. એ વખતે છોકરાં છયાંની પીડા હોતી નથી. હવે પછી શું થશે ને કુટુંબ નભાવતાં કેટલી હરકત પડશે તેનો જુવાનીઆ વિચાર કરતા નથી. "મળ્યું ત્યારે મીર ને ના મળ્યું ત્યારે ફકીર" એ કહેવત પ્રમાણે જેઓ આગલા વખતનો વિચાર કરી સંગ્રહ કરવાની દાનત રાખતા નથી તેઓ પાછળથી જરૂર દુઃખી થવાના. કીડી મધમાખી જેવાં હલકાં પ્રાણી પણ આગલા વખતનો વિચાર કરી રાખે છે.

કંજુસ થવા કરતાં ઉડાઉ થવું વધારે ખરાબ છે. ઉડાઉ લોક દેશના ઉપર નકામો બોજો થઇ પડે છે. તેઓ જાતે હેરાન થાય છે એટલુંજ નહિ પણ તે આખી પ્રજાને અવગુણ કરતા થઇ પડે છે. જાળવીને ખરચ કરી જેઓ પૈસા ભેગા કરે છે તેઓ દેશની દોલત વધારે છે એમ સમજવું. એ રીતે દોલત વધવાથી ધંધા રોજગારમાં વધારો થાય છે અને લોકને રોજી મળે છે.

કરકસરથી ઘણો લાભ થાય છે. એથી આપણને મન મારવાની ટેવ પડે છે. ઓહો આટલામાં તે શું એવો જે વિચાર રાખેછે તે અંતે ઉડાઉ થયા વગર રેહેતું નથી. કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય ને ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય એ અગત્યની કહેવત સૌએ ખરચ કરતી વખત યાદ રાખવી. રોજ પાઇ બચાવીએ તો બાર મહીને કેટલું બચે તે વિચારી જુઓ. પાઇ પૈસો કયાં ગયો ને કયાં આવ્યો એમ જે ધારે છે તે ખર-

ચાળની અંતે ખરાબી થાય છે.

ઘણું ખરૂં ખરચ બૈરાંને હાથ થાય છે. જેના ઘરમાં બાઇડી ઉડાઉ હોય તેનું ઘર સૌથી વહેલું બેસી જવાનું. ભાઇડા તો બાગારા કમાઇ જાણે, પણ તેનો અવેર કરવો બૈરાંને હાથ છે, માટે અહો બેહેનો, તમે જરૂર કસરીઆં થજો. બાહોળે હાથે ઉડાવા માંડશો, ને પોલે હાથે ખરચ કરશો, તો તમારા ઘરનું નાવ અધવચ અટકી પડશે. તમારૂં જોઇ છોકરાં શિખશે, માટે તમે હરેક કામ વિચારીને કરજો. ને "ચેવડ ત્રીજો ભાઇ છે" એ કહેવત હમેશ યાદ રાખજો.

ચેવડ કરી બચાવવું તે પૈસા પેદા કર્યા બરાબર છે. રાજ દરબારે પણ નેક હોય છે. દેવ મંદીરમાં પણ નેકથી ખરચ થાય છે. "કેહેવત છે કે બોલ્યું બાહાર પડે અને રાંધ્યું વરે પડે". વધારે રાંધ્યું હોય તે ટાઢું ખાવું પડે કે નાંખી દેવું પડે. ટાઢું ખાઇએ તો રોગ થાય ને નાંખી દઇએ તો ઘરમાં જાન થાય; માટે રસોઇ પાણી વિચારીને કરવાં. મનને જેમ બેહેકાવીએ તેમ તે બેહેકે છે, અને વશ રાખવા ચાહીએ તો વશ પણ થાય છે. લુગડાં લત્તાં ને ઘરેણાં ગાંઠાં પણ વિચાર કરીને કરાવવાં. તેમાં જેટલા રૂપિયા રોકીએ તેટલા વેપાર રોજગારમાં અર્થ ન આવે ને વ્યાજ બાધ પડે. જેની હાલ જરૂર ન હોય તે કદી લેવું નહીં. જરૂર વગરનાં કપડાં લઇ બાંધી મુકીએ તો તે નકામાં સડ્યાં કરે, તેનો રંગ ને શોભા બંને બગડે. માટે જ્યારે જરૂર હોય ત્યારેજ કપડાં લત્તાં લેવાં.

કરકસરની દરેક કામમાં જરૂર છે. કસર કરીને બચાવેલા પૈસા બહુ કામ લાગે છે. પૈસા પાસે હોય ત્યારે તે ખરચી દેવાનું મન થાય છે. માટે જે ઉગારે પડે તે બને તો કોઇ સારે ઠેકાણે જમે કરાવવા. એથી ધીમે ધીમે સારી રકમ ભેગી થશે ને વ્યાજ પણ મળશે. વ્યાજના ઘોડાને કોઇ પહોંચતું નથી. એક રામે લંકા લીધી; માટે વ્યાજની રામ કાળે કરીને શું ન કરે? એક રૂપિયો દોકડાને વ્યાજે સો વરસ રહેવા દઇએ તો વ્યાજ સાથે તેના એંશી હજાર કરતાંએ વધારે રૂપીઆ થાય એ વાત કેવી નવાઇ જેવી છે! મજુર કારીગરો દરરોજ જે લાવે છે તે ઉડાવી દે છે. તેમાંથી કાંઇ ભેગું કરવાની કાળજી રાખતા નથી; પણ જ્યારે મજુરી ન મળે કે મજુરી થઇ ન શકે કે ખરાબ વરસ આવે ત્યારે તેમને બહુ આપદા ભોગવવી પડે. જે મળે તેમાંથી કાંઇ પણ બચાવવું એવો નિયમ સર્વેએ બાંધવો. થોડું થોડું કરતાં પણ અંતે ઘણું થઇ પડશે. માટે અહો દેશી બંધુઓ ને બેહેનો તમે નીચેના સાત નિયમ તમારે કમાડે, ભીંતે ને હરેક ઠેકાણે લખી રાખજો,

તમારા અંતઃકરણમાં કોતરી રાખજો, ને તે અમલમાં લાવવાની ખરા મનથી કોશીશ કરજો.

૧ ત્રેવડ તીજો ભાઈ છે. ૨ ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય ને કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય. ૩ જેનો હાલ ખપ ન હોય તે લેવું નહિ. ૪ ગુંજાશ પ્રમાણેજ ખરચ કરવો. ૫ કમાઈમાંથી કાંઈ પણ બચે એમ કરવું. ૬ પયસાનો સંગ્રહ કરવો, ૭ પૈસે પૈસે પૈસાદાર થવાય.

અંક ૨.

ઉદ્યોગ વિશે.

મંડળીના વ્યવસ્થાપકોને જણાવવાને ઘણો આનંદ થાય છે કે આ પુસ્તક માળા કાઢવાનો તેમણે વિચાર કર્યો, પછી કેટલાએક મિત્રોને તે વિચાર જણાવતાં તેઓને તે પસંદ પડ્યો ને એના પેહેલા અંકની પ્રતો છપાઇ તૈયાર થતાં પેહેલાંજ કેટલાક ગ્રહસ્થોએ જથાબંધ ખરીદ કરવાનું કબૂલ કર્યું. પ્રથમાવૃત્તિ બે હજાર પ્રતોની કાઢી હતી તે ખપી ગઇ ને તેથી બીજી આવૃત્તિ તેટલીજ નકલોની કાઢી તે પણ ખપી ગઇ છે. એથી વ્યવસ્થાપક મંડળી તેમનો પ્રયત્ન લોકોને પસંદ છે, એ જોઇ સંતોષ પામે છે. પ્રથમાવૃત્તિનો પ્રસાર કરવામાં વડોદરા રાજ્યના દેશી કેળવણીના ડીરેકટર રાવસાહેબ ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ એમણે જે સાહ્ય કરી તે માટે વ્યવસ્થાપક મંડળી તેમનો આભાર માને છે.

ઉદ્યોગ વિશે.

ઉદ્યોગિંનપુરૂષસિંહમુપૈતિલક્ષ્મી.

ભાઇઓ અને બેહેનો જો તમે તમારૂં કલ્યાણ થવાનું ચહાતાં હો, તો ઉદ્યોગ કરો. આપણું કલ્યાણ થવાને માટે જેમ આપણે કરકસર કરવી ઘટે છે, તેમજ અથવા તે કરતાં પણ વધારે આપણે ઉદ્યોગી થવાની જરૂર છે. આ દેશમાં આપણા દેશી ભાઇઓ અને બેહેનોમાં આળસ વધારે પેઠું છે, અને તેનું પરિણામ આપણા દેશનું નુકશાન અને દરિદ્રાવસ્થા એ છે. કોઇ પણ દેશ ઉંચી સ્થિતિમાં આવવાને તે દેશના લોકો ઉદ્યોગી અને સદાચરણી હોવા જોઇએ. અર્થ શાસ્ત્રનો સામાન્ય નિયમ એ છે કે દેશની સંપત્તિ વધવાને દેશના લોકોનો ઉદ્યોગ અને પરમેશ્વરે આપેલાં સાધનો જોઇએ. એ હોય તોજ સંપત્તિ વધે છે, નહીં તો વધતી નથી. આપણા દેશમાં ઇશ્વરે આપેલાં સાધનો ઘણાં છે, જમીન બહોળી ને ફળદ્રુપ છે. દેશમાં ડુંગરા, જંગલો અને મોટી નદીઓ જેમની મદદથી ખનિજ પદાર્થો, વનસ્પતિ મળી શકે ને નેહેરો તળાવો વગેરે બનાવી શકાય. માત્ર આપણે ખરા મનથી દ્રઢ નિશ્ચયથી સતત પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

ઉદ્યોગથીજ મોટાં કામો બને છે અને સૃષ્ટી કર્તા પરમેશ્વરની ઇચ્છા જોઇએ તો પ્રજાએ ઉદ્યોગી થવું એવી છે એમજ ભાસે છે; જુ-

ઓ કે ખેડુત દાણા ઓરે છે અને તે પાકે છે. ફળદ્રુપતા શકિત અ-ને વરસાદ એ પરમેશ્વરે આપેલાં છે, પણ ખેતીનો પાક જ્યારે માણસ મેહેનત કરે ત્યારેજ થાય છે. જો માણસે પ્રયત્ન નહીં કરવો એવી ઇ-શ્વરની ઇચ્છા હોત તો જેમ પાણીનો વરસાદ વરસે છે તેમ દાણાનો વ-રસત, અને ખેતીની જે મેહનત કરવી પડે છે તે કરવી ન પડત. એ વિના બીજાં ઘણાં ઉદાહરણો ઇશ્વરની ઇચ્છા વિશે સૃષ્ટીની રચનામાં દેખાય છે. આપણે જોઇએ છીએ કે મનુષ્યોના ઉદ્યોગથી નવી નવી વાતોના શોધ થાય છે, તેઓનું મૂળ સૃષ્ટીનીજ રચનામાં છે. એ વાતોથી ઇશ્વ-રની ઇચ્છા શું છે તે વિશે આપણી ખાતરી થાય છે, અને જ્યારેમાણસ સદાચરણી પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે ઇશ્વર તેને મદદ આપે છે એવો અનુભવ પણ મળે છે. ઉદ્યોગ ઉપર આધાર રાખી પરમેશ્વરની સાહ્ય માગનાગ લોકો બીજા દેશમાં જેવાછે તેવા આપણા દેશમાં નથી અને આપણા દેશમાં દેવ ઉપર આ-ધાર રાખી લોકોના ઉપર જેવા ભાર થઇ પડનાર છે તેવા બીજા સુધરેલા દેશમાં નથી. ને તે દેશો ઉન્નત છે એનું કારણ એ છે કે ત્યાં એવા (આપણા દેશના જેવા) લોકોની સંખ્યા ઘણીજઓછી છે. દેવઉપર આધારરાખી બેસવું એ મૂર્ખમાણસનું કામ છે. જે ઉદ્યોગ પ્રત્યક્ષ ફળીભૂત થાયછે તેને મિથ્યા માનવા નથી જાણાતું એવું જે દેવ તેના ઉપર આધાર રાખી બેસવાનું સુજ્ઞ લોકોને પસંદ નથી. દૈવવાદી લોકોના સિદ્ધાંતનું મૂળ જોઇએ તો તે પણ ઉદ્યોગ છે. જો સુકર્મ કર્યા હોય તો સારૂં ફળ મળે. અર્થાત પ્રથમ સુકર્મ કરવું એ પણ ઉદ્યોગનુંજ કૃત્ય છે. ઉદ્યોગનો મહિમા સારા ભણેલા લોકોજ માને છે અને ભણેલા લોકોના હાથમાં સત્તા હોય ત્યારે પ્રજા ઉદ્યોગી થાયછે. મૂર્ખ લોકો સત્તાધીશ હોય ત્યારેતે નિરૂદ્યોગી થાય છે; મૂર્ખ અને ખુશામતીઆ લોકો વધે છે તેથી લોકને પણ એમ લાગે છે કે સત્તા મેળવવી એ દૈવ ઉપર છે, અને તે પણ પ્રયત્ન કરવાનું છોડી દે છે. પણ જ્યારે ભણેલા લોકના હાથમાં સત્તા હોય ત્યારે ઉદ્યોગી પુરૂષનેજ માન મળે છે. મૂર્ખ લોકના હાથમાં સત્તા રેહેવાથી તેઓ જ્ઞાનનો પ્રસાર થવા દેતા નથી, અને તેથી સારા ઉદ્યોગ તરફ લોકનું મન જતું નથી. ખટપટ ખુશામત વધે છે અને દેશની હાની થાય છે, પણ હમણાં સુચિન્હ દેખાય છે. રાજકુમારો ભણવા લાગ્યા છે, ને કેટલેક ઠેકાણે રાજકારભાર સારા વિચિક્ષણ મંત્રિઓના હાથમાં આવવા માંડ્યા છે એથી આ દેશની ભાવી સ્થિતિ વિશે વિચારવાન પુરૂષોના મનમાં આશા ઉત્પન્ન થાય છે,

ઘણા માણસો પૈસાની કીમત સમજે છે પણ તેથી અમુલ્ય પ-

દાર્ય જે વખત તેની કીમત સમજતાં નથી એ મોટું ખેદકારક છે. આપણે સોનું બજારમાં લેવા જઈએ તો તે વેચાતું મળે પણ જો કોઈ માણસ દુકાને જઈ એમ કેહેશે કે પા કે અર્ધી ઘડી આપો, તો તે નહી મળે. એ ઉપરથી વખત અમૂલ્ય છે એવી આપણી ખાત્રી થાય છે, પણ તેનો ઉપયોગ આપણે કરતા નથી. એક સારા વિદ્વાનનું એવું વચન છે કે માણસ ઉદ્યોગી હોય તો તે પોતાનું આયુષ વધારી શકે. એનો હેતુ એવો નથી કે આયુષ વધે પણ માણસ ઉદ્યોગમાં વખત ગુમાવે તો નિરૂદ્યોગી માણસોના આખા જન્મમાં કામ નહી થઈ શકે તે ઉદ્યોગી માણસ થોડી મુદતમાં કરી શકે છે. એ ઉપરથી એવું અનુમાન કાઢી શકાય છે કે ઉદ્યોગી માણસોનો થોડો કાળ નિરૂદ્યોગી માણસના જન્મારા કરતાં વધારે કીમતી છે. ભાઈઓ અને બેહેનો એ વાત જો તમારા મન ઉપર બરોબર રહેશે તો તમે તમારા અમૂલ્ય વખતનો ખરો ઉપયોગ કરી શકશો.

દેશના લોક ઉદ્યોગી હોય તોજ દેશનો સુધારો થાય એમ આપણે ઉપર કહ્યું છે. હવે આ દેશની સ્થિતિ તરફ આપણે જોઈએ તો ખેદ થયા વગર રહે નહી એમ મને લાગે છે. આ દેશમાં નિરૂદ્યોગી લોકોનો જથો ઉદ્યોગી લોકો કરતાં વધારે છે. સ્ત્રી અને પુરૂષોની સંખ્યા સમાન છે એમ માનીએ તો ઉંચ વર્ણના લોકોની સ્ત્રીઓ ઘણીજ થોડો ઉદ્યોગ કરે છે, એવી સ્ત્રીઓનો જથો કાંઈ ઓછો નથી.

હવે અર્ધ સંખ્યા જે પુરૂષોની રહી તેમના વિષે જોતાં તેમાં પણ દેશ સંપત્તિના ઉત્પાદક શ્રમ કરનાર લોકોની સંખ્યા ઘણીજ થોડી છે. ધર્મગુરૂઓ, ભાટ, ચારણ, બ્રહ્માણ, બાવા, વેરાગી, ફકીર, અને એવા એવા લોકોનો જથો કાંઈ થોડો નથી. એ લોકો કોઈ પણ રીતે દેશની સંપત્તિમાં વધારો નહીં કરતાં અથવા દેશના કલ્યાણ માટે કાંઈ શ્રમ નહીં લેતાં ઉદ્યોગી લોકોએ જે કાંઈ મેળવ્યું હોય તે ખાઈ જાયછે. જે લોકો પોતાનો વખત દેશી લોકોના ઉપયોગ તથા હિત માટે ખરચે તેઓને માટે તથા અનાથ અશકત એવા લોકોને માટે અથવા જે આપણા ધર્મશાસ્ત્રના હેતુ પ્રમાણે ખરો ધર્મ કહી શકાય તે ધર્મ નિમિત્ત જે માણસોને આશ્રય આપે તેઓને માટે મારૂં કાંઈ કહેવું નથી; પણ નકામા નિરૂદ્યોગી લોકો જે બીજા લોકો ઉપર ભાર થઈ પડેછે તેમની તેવી સ્થિતિ દેશને નુકશાન કારક છે, એટલુંજ મારૂં કહેવું છે. ઉદાહરણ માટે જુઓ કે—એક કુટુંબમાં આઠ માણસ હોય ને તે બધા કુટું-

બના કામ માટે પરીશ્રમ કરતા હોય તો તે કુટુંબ સારી સ્થિતિમાં આવે. પણ જો એક કુટુંબમાં એક માણસ મેળવતો હોય અને બીજા લોકો કાંઇ પણ કામ કુટુંબને અર્થે નહીં કરતાં ફોકટનું ખાતાં હોય તો તે કુટુંબને કોઇ દિવસ બરકત આવશે નહીં. એ જેવું એક નહાના કુટું-બને લાગુ પડે છે તેવુંજ આખા દેશને માટે સમજવાનું છે. મને લાગે છે કે ગુજરાતમાં અસલથી એવી સ્થિતિ નહોતી. છેક હમણાં સુધી 'ગુ-જરાતમાં ઉંચ વર્ણનાં બેરાંઓમાં સુતર કાંતવાનો ઘણો પ્રચાર હતો તે દિવસે દિવસે કમી થતો જાય છે. એવી કહેવત ચાલતી આવી છે કે બાપના રાજ્યમાં ન સમાય ને માના રેંટીઆમાં સમાય. એ ઉપરથી બે-રાંઓ કેવાં ઉદ્યોગી હતાં એનો સહેજ વિચાર બાંધી શકાય. હવે એમ થવાને સારૂ કેટલાંક કારણો છે તેમાં મુખ્ય તો એ કે–દેશમાં ઘણી મી-લો (સુતર કાંતવાના સંચા) નિકળવાથી તથા યંત્રથી બનેલું સુતર સોં-ઘું અને સારૂં ઘણું આવવાથી અસલના જેવી હાથના સુતરની કીમત હવે ઉપજતી નથી. પણ જયારે વખત સમૂળગો ફોકટ જાય છે ત્યારે તે કરતાં કાંઇ પણ ઉપયોગી થાય તે નફોજ છે. સુતર કાંતવા વિના બી-જાં પણ નાનાં કામો ઘણાં છે કે જે ઘરમાં કરી શકાય. અને તેથી કુટુંબને મદદ થાય અથવા જે ચીજો બહારથી વેચાતી આણવી પડે તે-નો ઉગારો થાય. ઉદ્યોગ કરવામાં બીજું એ જોવાનું છે કે શ્રમ વિ-ભાગ થવો જોઇએ. બધા માણસો એકજ ધંધો કરવા લાગે તો તે ધંધામાં ફાયદો કોઇ દિવસ થવાનો નથી. ઉદાહરણ:–ઘડીયાળ કરવાનો બધો સામાન પોતે કરી પોતે ઘડીયાળ બનાવવું એવો જો કોઇ માણસ વિચાર કરે તો એક ઘડીયાળ બનાવવામાં ઘણા દિવસો રોકાય ને તે ધંધામાં કોઇ દિવસ ફાયદો મળે નહીં. ઇંગ્લાંડ અને બીજા સુધરેલા દેશોમાં એ-વા કામના જુદા જુદા ભાગ જુદા જુદા માણસો કરે છે, અને તેથી તે જલદી તૈયાર થાય છે. ઇંગ્લાંડમાં ગંજીફો રમવાનાં પત્તાં બનાવવામાં આવે છે, તેમાં એક પાનું પુરૂં થતા સુધીમાં તે દશ કરતાં વધારે મા-ણસોના હાથમાં તેના જુદા જુદા ભાગ બનાવવા માટે જાય છે. તે-મજ એક ટાંકણી બનાવવામાં ઘણા માણસો લાગે છે, ત્યારે તે તૈયાર થાય છે. એમ કરવાનું કારણ એછે કે એકજ કામ ઉપર એક માણસ હમેશ મંડયું રહે તો તે કિસબ તેના હાથમાં સારો બેસે, ને કામ ઝ-ડપથી તૈયાર થાય છે. તેમજ એકનું એક કામ કરવામાં ઘણો વખત રો-કાતો નથી. ઉદાહરણ—એકજ માણસને જુદાં જુદાં કામ કરવાનાં

હોય ત્યારે એક કામ હાથમાંથી છોડી બીજું કામ લઇ તેમાં મન લગાડે તો તેમ કરવામાં વખત જાય છે. એમ સમજવા માટે એક રમવાના પાનાનો દાખલો લઇએ. એક પાનું કરવાનું હોય તો તેમાં કાગળ પાના જેવા તૈયાર કરવા તથા તે એક આકારમાં કાતરવાનું કામ ન ગણતાં ચિત્ર કાઢવાં તથા જુદા જુદા રંગ દેવાના લઇએ. હવે એકજ માણસ એ કામ કરવાનો હોય તો એક વખત ચિત્રની આકૃતિ કાઢી તેમાં જુદી જુદી જાતના રંગ ભરવામાં દરેક વખત તેને હાથમાંની કલમ મુકી બીજો રંગ તથા બીજી કલમ લઇ તથા તે બરોબર છે કે નહીં તે તપાસી રંગ પુરવો પડે છે એમાં વખત ઘણો જાય છે. હવે ચિત્ર કાઢવા સારૂ તથા જુદી જુદી જાતના રંગ પુરવા સારૂ જુદા જુદા માણસો હોય તો તે ઝડપથી એક કામ પૂરૂં કરી શકે છે. એક માણસ ચાર પાંચ દિવસમાં જેટલું કામ કરે તેના કરતાં એ રીતે એક દિવસમાં ચાર માણસ ઘણુંજ વધારે કામ કરી શકે છે. પણ એ વાત આપણા કારીગરો બરાબર ધ્યાનમાં લેતા નથી અને તેથી તેમનું કામ સારૂં અને ઘણું થતું નથી. આપણા લોકો પોતાના કામમાં શ્રમ વિભાગ કરતા નથી એમ મારૂં કહેવું નથી પણ નજ ચાલે ત્યારે કરે છે. પરંતુ શ્રમ વિભાગના નિયમ ઉપર સારૂં ધ્યાન આપે તો મને લાગે છે કે ઘણો ફાયદો થાય.

આપણા લોકોમાં એક બીજી ખામી એ છે કે એક માણસ એક ધંધો કરતો હોય અને તેમાં ફાયદો દેખાય તો એકદમ બીજા ઘણા લોકો તે ધંધા ઉપર વળગે છે પણ તે ધંધામાં આટલા બધા માણસો પડવા જરૂર છે કે નહીં તેનો વિચાર કરતા નથી. એ બાબતના દાખલા ઘણા છે. નોકરીની જગાઓની તથા નોકરી કરવા માટે તૈયાર થઇ તે ઉપર આશા રાખી બેસનાર લોકોની સંખ્યા તથા ઘણે ઠેકાણે કોર્ટોમાં થતા દાવાઓ તથા વકીલોની સંખ્યા, કેટલાક પ્રગણાઓના કપાસનો પાક અને તે પીલવા સારૂં લોકોએ કરેલાં જીનોની સંખ્યાઓનો જો કોઇ લક્ષપૂર્વક વિચાર કરે તો મારૂં કહેવું સત્ય છે એવું નજરમાં આવ્યા વગર રહેશે નહીં.

સર્વકાળ એ નિયમછે કે દેશના લોકોની જરૂરીઆત માટે જે અવશ્ય જોઇતા પદાર્થો હોય તે દેશમાં બનાવવાનો ઉદ્યોગ થવો જોઇએ. એવા પદાર્થોનો વકરો સારો થાય છે. દેશની જરૂરીઆત પૂરી પાડયા પછી બાહેર સસ્તા ભાવથી મોકલવા જેવા પદાર્થ બની શકે તો વેપાર વધારે

થાય છે. હવે કોઇ વખત એમ બને છે કે પોતાના દેશમાં કોઇ પદાર્થ બનતી મેહેનત લીધા છતાં પણ જોઇએ તેટલો મળતો નથી અને તે પરદેશથી મંગાવવામાં આવે તો ઘણો સોંઘો અને સુગમ પડે છે. એવે પ્રસંગે તે પદાર્થ પરદેશમાંથી મગાવવામાં આવે તો હરકત નથી, પણ, સ્વદેશમાં જે પદાર્થ બનવા સરખું સાધન હોય તેમ છતાં તે પદાર્થો પરદેશમાંથી મંગાવવાનો વખત આવે તો તે દેશના લોકોનું મૂર્ખત્વ અથવા આળસુપણું ગણાય. આ દેશમાં એવું ઘણું ચાલે છે. માણસને બીજા સર્વ પદાર્થ કરતાં પ્રથમ નિર્વાહ માટે અન્ન અને વસ્ત્ર જોઇએ તે ઉત્પન્ન થવાનાં ઇશ્વર કૃપાથી અહીં ઘણાં સાધનો છે. પણ તેનો ઉપયોગ આપણા આળસથી જેવો થવો જોઇએ તેવો થતો નથી એ મોટી દુર્ભાગ્યની વાત છે. ખરી જરૂરીઆતનાં સાધનોનું આમ છે તો મોજ શોખના તથા બીજા પદાર્થો વિશે શું કહીએ? જમીન ખોડાળી છે પણ ખેતીવાડીમાં સુધારો થતો નથી. જમીનના જે ફળદ્રુપ ભાગ પ્રતિ વર્ષના પાકમાં કાઢી લેવાનાં આવે છે તે પાછા જમીનમાં નાંખવાનો પ્રયત્ન થતો નથી, તેમજ જમીનની ફળદ્રુપતા વધારવા માટે ઉદ્યોગ કરવો જોઇએ તે થતો નથી. તેથી જમીનનો પાક દિવસે દિવસે ઓછો થતો જાય છે. જો એમજ ચાલ્યું રહેશે તો આગળ જતાં શી દશા થશે તે કહી શકાતું નથી.

હવે વસ્ત્ર થવાનું મુખ્ય સાધન જે કપાસ તે આ દેશમાં ઘણો પાકે છે, પણ વસ્ત્ર આપણે પરદેશથી લાવીએ છીએ. એ ઉપર પણ ઉદ્યોગી લોકોનું લક્ષ જતું ઘટે છે. એક રૂપૈઆનું રૂ. પાંચ અથવા છ શેર આપણે મોકલીએ છીએ. જે રૂનું પાશેર અથવા અચ્છેર કપડું આપણે વેચાતું લેઇએ છીએ. એ ઉપરથી વિલાયતના લોકો એમના ઉદ્યોગનો બદલો આપણી પાસેથી કેટલો લે છે તે દેખાઇ આવે છે. એ પ્રમાણે બીજી ઘણી વાતો છે. કૃષીશાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કરવા તરફ તથા તેના નિયમોનો અનુભવ લેવા તરફ ભણેલા લોકોનું લક્ષ જતું નથી, અને ખેતી કરનારા લોકો અભણ તથા પરંપરાથી ચાલતી આવેલી ચાલને વળગી રહેનારા છે, તેથી તે પોતે કાંઇ સુધારો કરવા તરફ ધ્યાન આપી શકતા નથી. યંત્ર બનાવવાના કામમાં આવે એવા પદાર્થો આ દેશમાં ઘણા છે તેમજ ઉનના સારા પદાર્થો અહીં બની શકે તેવું છે. આ દેશના ડુંગરોમાં અને બીજે ઠેકાણે સારી રીતે તપાસ કરવામાં આવે તો ખનીજ પદાર્થો ઘણા મળી આવે તેમ છે. માત્ર જેમને તે વિષયનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન હોય તેવા અનુભવી માણસોએ એ બાબત ઉદ્યોગ કરવો જોઇએ.

મારા કહેવાનો હેતુ એટલોજ છે કે લક્ષપૂર્વક ઉદ્યોગ કરવામાં આવે તો આ દેશના લોકોને જે અવશ્યના પદાર્થો છે તે દેશમાંજ બની શકે. એટલુંજ નહીં પણ તે વસ્તુઓનો વેપાર પણ કરી શકાય. ઘણા ભણેલા માણસો જે નોકરી વિના બીજું શું કરીએ એમ કહે છે, ને તેવી રીતે રહેવાથી લોકોનાપર જે એક રીતે ભાર રૂપ થઇ પડે છે તે લોકો જો લક્ષપૂર્વક આ વિષયનો વિચાર કરે તો મને લાગે છે કે તેમને તેમની ભૂલ જણાયા વગર રહેશે નહીં. ઉદ્યોગી પુરૂષને કરવા જેવા ઘણા ધંધા છે. ઉદ્યોગી અથવા આળસુ થવું એ માણસને નાનપણથી જેવી ટેવ પડે તે ઉપર આધાર રાખે છે. જે છોકરાંઓને નાનપણથી માબાપના લાડથી રમતમાં તથા ફક્કડ દેખાવવામાં વખત ગુમાવવાની ટેવ પડે છે તેમનાથી પછી ઉદ્યોગ થતો નથી. તે છોકરાઓ મોટા થાય છે ત્યારે આળસુ થાય છે. માટે નાનપણથી ખોટી ટેવ ન પડે તેવી કાળજી રાખવી જોઇએ. ઉદ્યોગ વિના વખત નહીં ગુમાવવાનું ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ. ઉદ્યોગ કરવાનો તથા નિયમિતપણાની ટેવ રાખવા સારૂ દરેક માણસ જો રાત્રે સુતી વેળા વખત સારી રીતે ગુમાવ્યો કે કેમ એનો વિચાર કરે તો મને લાગે છે કે તેથી ઘણો ફાયદો થાય. જો તેણે આળસમાં, કુકર્મમાં અથવા નકામી વાતોમાં વખત વ્યર્થ ગુમાવ્યો હશે તો તેને પશ્ચાતાપ થશે ને તેમ થતાં થતાં તેને ઉદ્યોગ કરવાની ટેવ પડશે –નિયમિત થવા સારૂ સ્મરણ પુસ્તક રાખવું ને અમૂક દિવસે આપણે બીજાને અમૂક કૃત્ય કરવાનું કબૂલ કરચું હોય તે લખી રાખવું. અને તે દિવસે ઠરાવેલા વખતે તે કૃત્ય કરવું. એ પ્રમાણે કરવાથી પછી નિયમિત વખતે કામ કરવાની ટેવ પડે છે.

આ દેશમાં ઘણા ધંધાઓ ચાલુ થવા સારૂ જુદા જુદા ધંધા સંબંધી કેળવણી આપવી જોઇએ. તેમ થયેથી તે ધંધા લોકો અહીં ચલાવી શકશે. ઉપયોગી પદાર્થો અહીં બનવાવાનાં કારખાનાં જુદે જુદે ઠેકાણે શરૂ થાય તો તેથી ઘણા લોકોને ઉદ્યોગ કરવાનું સાધન મળે.

આ વિષયના સંબંધમાં નીચેના સિદ્ધાંત હમેશ ધ્યાનમાં રાખવા વાંચનારાઓને મારી વિનંતિ છે. ૧.વખતની કિમત સોના કરતાં વધારે છે. ૨. વખત ઉદ્યોગ વગર ગુમાવવો નહીં; પ્રતિ દિવસે સુતી વેળાએ વખતનો હિસાબ તપાસવો. ૩. ઉદ્યોગ કરે તેને પરમેશ્વર સહાય કરે. ૪. નાનપણથી ટેવ પાડીએ તેવી પડે માટે ઉદ્યોગી થવાની તથા કાંઇ પણ કામ નિયમિત વખતે કરવાની ટેવ પાડવી. ૫. ધંધા સંબંધી ઉપયોગી કેળવણી લેવા ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું. ૬. કોઇ પણ ધંધામાં પડતા

પેહેલાં તેમાં કેટલા માણસોનો સમાસ થઇ શકે એવું છે તેનો વિચાર કરવો જોઇએ. ૭. પડી રહેલું લોહું જેમ કાટથી ખવાય છે તેમ શરીર આળસથી ખવાય છે.

અંક ૩.

ભણીને શું કરવું.*

એક વખત એવો હતો કે ભણેલા શોધ્યા પણ નહોતા જડતા. તે વખતે નિશાળો બહુ થોડી હતી, અને લોકને ભણવાની ઇચ્છા પણ થોડી હતી. સરકારને હરેક ખાતામાં પુષ્કળ નોકરો જોઇતા હતા તેથી થોડું ઘણું ભણેલાને પણ સારા પગારની નોકરી મળતી. વસ્તુનો ભાવ જેમ છત અને ખપ ઉપર છે તેમ ભણતરનું એ સમજવું.

દહાડે દહાડે નિશાળો ઘણી ઉઘડતી ગઇ, અને ભણેલાનો ભાવ સારો પૂછાતો જોઇ લોકની વૃત્તિ ભણવા તરફ પણ બહુ દોડી. ભણેલા વધવા લાગ્યા અને નોકરીઓ પૂરાઇ જવા માંડી, એટલે ભણતરની કીમત ઘટતી ગઇ. એકજ જાતનું અનાજ ઘણે ઠેકાણે મળતું હોયતો ખરીદનાર બધે તપાસ કરે અને જે સારૂં ને સસ્તું મળે તેજ લે. એ રીતે થોડી નોકરીઓ સારૂં સરકારને થોડા માણસ જોઇએ અને ઉમેદવાર પુષ્કળ હોય તો સરકાર જે વધારે હુશિયાર હોય ને થોડે પગારે નોકરી લેવા ખુશી હોય તેનેજ નોકરી આપે એ સ્પષ્ટ છે.

છેક પાંસઠ છાસઠની સાલ સુધી મેટ્રીકયુલેશનની પરીક્ષા આપનારને પચાસ કરતાં ઓછો પગાર નહોતો મળતો. એથી વધારે ભણી પદ્વી પામ્યા હોય તેને ઘણો ભારે પગાર મળતો. એકલું ગુજરાતી ભણેલા પણ સારી રીતે ઠેકાણે પડતા.

પરંતુ હાલ આપણે શું જોઇએ છીએ. મહા પાઠશાળામાં ભણી પદ્વી મેળવી આવનારને મામલતદારોના હાથ નીચે પારખની રૂ૭૫) ની જગા આપવાનો સરકારે ઠરાવ કર્યો છે, મેટ્રીકયુલેશનમાં પાસ થએલાને પંદર રૂપીઆનો પગાર પણ મળવો મુશ્કેલ થઇ પડયો છે. અધવધરૂં ઇંગ્રેજી શિખેલા તો નકામા અથડાય છે. વકીલ વગેરેની કેટલીક પરીક્ષાઓ ગુજરાતી ભણેલા આપી શકે નહિ. ગુજરાતીમાં પાસ થઇ સરટીફીકેટ મેળવ્યું હોય તોપણ તેમને પાંચ સાત રૂપીઆની જગા પણ મળી શકતી નથી.

આમાં વાંક કોનો છે. સરકારનો કાંઇ દોષ નથી કેમકે સરકાર કાંઇ બધાંને જગા આપી શકે નહિ તેમ આપણે ઉપર કહ્યું તેમ સરકારને તો જે સારૂં ને સસ્તુ મળે તે ખપ પ્રમાણેજ લે. ભણતરને માથે પણ

* લખનાર હરગોવનદાસ દવારકાંદાસ કાંટાવાળા.

દોષ મુકી શકાતો નથી. કારણ, ભણતરની કીંમત વધારવી તેના હાથમાં નથી. વિદ્યાર્થીઓ બિચારા મેહેનત લઈને ભણે છે અને નોકરીને માટે ખૂબ ધક્કા ખાય છે માટે એમનો પણ શો વાંક કહાય. મેહેનત કરતાં છતાં પણ ફળ ન મળે ત્યારે વાંક વિધાતાનો ગણવો. કેમ કરવું?

કોઈને સારો રસોઈઓ જોઈએ તો તે ઝટ ને થોડે પગારે મળતો નથી. તે ચારપાંચ રૂપીઆનો પગાર માગે, લુગડાં લત્તાની આશા કરે ને શેઠનું ખાય એટલે આ મોંઘા વખતમાં તેને લગભગ દશ રૂપીઆનો પગાર પરવડે. પણ છઠ્ઠા ધોરણમાં પાસ થએલા છોકરાને પાંચ સાતનો પગાર મળવો પણ મુશ્કેલ થઈ પડયો છે. અહિંતો કલમ કરતાં કડછીની કીંમત વધી ગઈ. તમારે સારો ચાકર જોઈતો હશે તો તે પણ લગભગ રસોઈયાના જેટલી માગણી કરશે. ભણેલા કરતાં મધ્યમ ચાકર પણ વધારે કમાય ત્યારે કોની ચાકરી ચઢતી સમજવી? એક પટાવાળાને સાતઆઠનો પગાર, ને તે સાથે બે રૂપીઆ ભથ્થુ મળે પણ એક પાસ થએલો છોકરો તેથી અરધા કે ઓછા પગારે આસિસ્ટંટની નોકરી કરતો હોય. હજામ, કુંભાર, જેવાં વર્ણ વગરનાં વસવાયાં પણ ભણેલા કરતાં વધારે કમાય એ જોઈ ભણેલાને કેટલું લાગવું જોઈએ?

ત્યારે હવે કરવું કેમ? શું લોકોએ ભણવાનું છોડી દેવું? ના ભણતર તો અતિ ઉપયોગી છે. એ વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્ઞાન વડે માણસ પોતાને જોઈતાં સાધન મેળવી શકવાને યોગ્ય થાય છે. રખડતા ભણેલા સવાલ કરશે કે જો ભણતરથી એમ થતું હોય તો અમને જોઈતાં સાધન કેમ મળી શકતાં નથી? શું અમે થોડું ભણ્યા છિએ? શું અમને પાસ થયાનાં ખોટાં સરટીફીકિટ મળ્યાં છે? તમે પાસ થયા જેટલું ભણ્યા છો એ વાત સાચી પણ તમારામાં ત્રણ ચૂક રહી છે. ૧ લી. તમે ભણ્યા પણ ગણ્યા નથી. ૨. જોઈતાં સાધન મેળવી શકાય એવી જાતનું તમે ભણ્યા નથી. ૩. એક ઘડામાં ભરેલું પાણી સઘળા પીવા માગો છો પણ પાણીના બીજા ઘડા માટે તમે મેહેનત કરતા નથી. આ વાતોનો જરા વધારે ખુલાસો કરીએ.

૧. પ્રથમ તો તમે સમજીને ભણ્યા નહિ. વેદીઆ ઢોરની પેઠે પોપટીઆપર વધારે કાળજી રાખી ભણતી વખત આસપાસનો વિચાર ન કર્યો. સંસાર કામકાજને લગતું તમે કાંઈ ધ્યાન ન આપ્યું. પોતાના બાપદાદાનો ધંધો ગણકાર્યો નહિ. તે નિચ ને હલકી જાતનો છે એમ માનીને કે બીજા કારણોથી તે તમે શિખ્યા નહિ. બીજા કોઈ ધંધામાં

પડવાને લાયક થવા સારૂં તેને લગતું જ્ઞાન મેળવવાની તમે કાળજી ન રાખી. નોકરી કરવામાં પણ ભણતર સિવાય ગણતરનું કામ પડે છે એ વાત તમે લક્ષમાં ન લીધી તેથી કદાચ તમને નોકરી મળે છે તોપણ તમે તમારા ઉપરીને એકદમ કામથી ખુશી કરી શકતા નથી; તેથી ઘણા અધિકારીઓમાં એવો સામટો વહેમ પેસી ગયો છે કે ભણેલા કરતાં અનુભવી નોકરો સારા. એઉપરથી ઘણીવાર તેઓ ભણેલાને પસંદ કરતા નથી. ચોપડીયોના જ્ઞાન સાથે સંસાર ચોપડીનું જ્ઞાન પણ મેળવવાની વિદ્યાર્થીએ કાળજી રાખવી જોઇએ. એમ નથી હોતું ત્યારે ભણેલાની મજાક થાય છે ને તે પોષાતા નથી. તમે લેખાવળીમાંના બધા લેખ શિખી ગયા હોશો પણ કોઇ ખત કે અરજી લખાવા આવે તે તમને આવડે નહિ. ત્યારે લોક તમને હસે એમાં નવાઇ શી? તમે નામુંઠામું રાખવાની રીત ચોપડીમાંથી શિખી ગયા હો ને તેમાં પાસ પણ થયા હો પરંતુ તમને ચોપડામાં એક અક્ષર પણ પાડતાં ન આવડે ત્યારે તમને કયો સરાફ નોકર રાખે વારૂ? તમે ચોપડી માંહેલા ઉત્તમ પ્રકારના હિસાબ સ્લેટપર ગણી શકતા હો પણ બજારમાં ચીજ લેતી વખત તેનો હિસાબ ગણી ન શકો કે સ્લેટપેન ખોળવા જાઓ કે ઘણીવાર લગાડો ત્યારે તમારૂં ભણતર તે ઠેકાણે શા કામમાં આવે? તમે ચીપી ચીપીને અક્ષર મોતીના દાણા જેવા કાઢતા હો પરંતુ કારકુનની પેઠે ઝડપથી આંકયા વગર ને વાંચી શકાય એવું લખી ન શકતા હો તો તમને તેવી જગા કોણ આપશે?

એક બ્રાહ્મણનો છોકરો અઢાર વરસ સુધી કાશીમાં રહી ખૂબ ભણ્યો. ભણીગણીને પોથાંના પોઠી ભરી ઘેર આવવા નિકળ્યો. રસ્તે એક ગામમાં કોઈ ગુણકાના ઘર સામે મુકામ કરી તે ખીચડી રાંધવા બેઠો હતો. એવામાં ત્યાંનો કોઇ શાહુકાર મરી ગયો. મોતની વાત દાશીઓએ ગુણકાને કહી ત્યારે તે બોલી, જાઓ તમે તજવીજ કરો કે એ શાહુકાર તે સ્વર્ગે ગયો કે નર્કે? આ વાત સાંભળી પેલા પંડિતને આશ્ચર્ય લાગ્યું, સ્વર્ગે નર્કે ગયાની ઓળખ તેના ભણતરમાં અઢાર વરસ સુધી આવી નહિ. તે આ ગુણકા અને તેની દાસીઓ સુધ્ધાં જાણે છે એ શું? કદાચ હું ભણેલું ભુલી ગયો હોઇશ માટે લાવને પાનાં તપાસું એમ કહી તે પોઠમાંથી પુસ્તકો કાઢી તે પાનાં ફેરવવા લાગ્યો. વિચારમાં એટલો ગરક થઇ ગયો કે ચુલે ખીચડી હતી તેનું પણ ભાન ન રહ્યું. ખીચડી બળીને કોયલા થઇ ગઇ અને પેલી

દાસીઓ પાછી આવી ત્યાં સુધી તેને પાનામાંથી કાંઇ હાથ લાગ્યું નહિ. દાસીઓએ જઇ ગુણકાને કહ્યું બાઇ આડેમ શેઠ તો સ્વર્ગે ગયા. આ સાંભળી ભટજી તો દિંગજ થઇ ગયા. તેણે જાણ્યું કે એ ગુણકાને દાસીઓ મારા કરતાં વધારે વિદ્વાન હોવી જોઇએ. હું આટલે વરસે ઘેર જાઉં તે છતાં આવી વાતમાં અજ્ઞાન રહું એ ઠીક નહિ. માટે ચાલ પાછો કાશી જઇ થોડાં વરસ વધારે શિખું. ફરી કાશી જતાં અગાઉ તે ગુણકાને ઘેર ગયો અને હાથ જોડી બોલ્યો બાઇ તું કોઇ મહા વિદ્વાન સ્ત્રી જણાય છે, અને તારી દાસીઓએ પણ પંડિતાઇ મેળવી છે. હું અઢાર વરસ કાશીમાં રહ્યો તોએ અજ્ઞાન રહ્યો માટે મને કૃપા કરી કહે કે પેલો મરનાર શેઠ સ્વર્ગે ગયો એમ તારી દાસીઓએ શી રીતે જાણ્યું? ગુણકા મોઢે ડુચો દઇ પોપટપંડિતની મૂર્ખાઇને માટે હ-સવા લાગી. આખર તે બોલી ભાઇ એવી પરીક્ષા કરવામાં કાંઇ વિ-દ્વત્તાની જરૂર નથી. એતો હરેક સાધારણ સમજનું માણસ કહી શકે. સ્વર્ગ નર્ક કાંઇ આકાશમાં નથી. સૌ અહીંનું અહીં છે. કોઇ માણસ મરી ગયું તેને દાટવા બાળવા લઇ જતી વખતે ઘણા લોક એને માટે શું બોલે છે તે જોઇને એ સ્વર્ગે ગયો કે નર્કે એ નક્કી થઇ શકે. લોકો જો એમ બોલે કે "હરિ હરિ શેઠ પડ્યા તે બહુ ખોટું થયું, એ તો સવારના પોહોરનું નામ હતા. મનમાં દયા બહુ, જુઠું બોલવું નહિ, ને મરતા સુધી એમણે દાનત બગાડી નહોતી'' તો જાણવું કે શેઠ સ્વર્ગે ગયા. એથી ઉલટું બોલે એટલે તે કહેકે મુઓ તો પીડા ગઇ, બધા ગામનો ઉતાર હતો, આખો ભવ કાળાં કર્મ કરીને પૈસા ભેગા કર્યા ને હાથે આમલીના બંધ હતા તેથી એક દમડી સરખીએ હાથે કરીને કોઇને આપી નથી. જેના વિષે આવું મત લોકો બાંધે તે જરૂર નર્કેજ જવાનો. બ્રાહ્મણ કાનની બુટી ઝાલીને ગુણકાને પગે લાગી પસ્તાતો પસ્તાતો મુકામપર ગયો.

વિલાયતમાં એક મહાગણીતિક હતો. ભૂમિતિમાં તો તે એક્કો ગણાતો. હિસાબ ગણવા હોય કે લખવું હોય ત્યારે તે કામ એકાંત-માં અંધારે કરવાની તેને ટેવ હતી; તેણે બે બિલાડી પાળી હશે તેમના પર તેને ઘણો પ્યાર હતો. પોતે ઓરડામાં બારણાં બંધ કરીને કામ કરતો હોય ત્યારે બિલાડીઓને અંદર આવવા સારૂ બારણાને તેણે બે કાણાં પાડી રાખ્યાં હતાં. મોટું કાણું મોટી બિલાડીને માટે અને નાનું કાણું નાનીને માટે. એક દહાડો કોઇ વગર ભણેલો તેને ત્યાં આ-

વી ચઢયો; તેણે વાત કરતાં પુછ્યું કે આ બારણાને બે કાણાં કેમ પાડી મૂક્યાં છે. પંડિતે કહ્યું મારી પાળેલી બે બિલાડીઓ છે તેમને આવવા સારૂ એ કાણાં છે. પેલે પૂછ્યું પણ બે કાણાંની શી જરૂર? પંડિતે કહ્યું મોટીને સારૂં મોટું ને નાનીને સારૂં નાનું. પેલો બોલ્યો પણ બે કાણાંની કાંઇ જરૂર નથી. મોટા કાણાંમાંથી નાની બિલાડી પણ આવી શકે. આ સાંભળી પંડિત તો વિચારમાં પડી ગયો. થોડી વારે પોતાની ભૂલ સમજાઇ. ગોળના વ્યાસપરિધિનાં મોટાં મોટાં ગણિત કરનારે મોટા ગોળમાં નાનો સમાઇ શકે અથવા તેમાંથી નાની બિલાડી આવી શકે એનો વિચાર ન કરતાં નકામું વધારે ખરચ કરયું ને વધારે અજવાળું આવવાનો રસ્તો કર્યો અને તેથી અભણના મોઢા આગળ પણ પોતાના અજ્ઞાનની હાંસી કરાવી.

૨. હવે તમે શું ભણ્યાછો તેનો વિચાર કરીએ. તમે માનોછો કે સરટીફિકેટ મળ્યું એટલે ભણી ઉતર્યા પણ ખરૂં પૂછાવો તો તમે કાંઇ ભણ્યા નથી. તમે જે કંઇ ભણ્યાછો તે જોઇતાં સાધન મેળવી શકવાને માટે નથી પણ એવાં સાધનને માટે જે ભણતર જોઇએ તેને પેહેલે પગથીએ તમે હમણાંજ પગ મુકયો છે. એ ભણતર તો તમે સમજીને શિખ્યા હો તો તમારી બુધ્ધિનેજ માત્ર ખીલાવવા માટે છે. તમે સમજ્યા વગર ગોખ્યું હશે તો તમારી બુદ્ધિ પણ એથી ખુલી નહીં હોય. બુધ્ધિ ખીલ્યા પછી જોઇતાં સાધન મેળવવાને માટે જે ભણવાનું રહ્યું તેજ ખરેખરૂં ભણતર છે. માટે તમે ભણ્યા વગર પોતાને ભણેલા માનોછો ને જોઇતાં સાધન મળતાં નથી ત્યારે ભણતર ઉપર કે બીજા કોઇ ઉપર દોષ મુકોછો. તમે મને કહો તમારી ભૂગોળ કે તમારો ઇતિહાસ કે તમારૂં વ્યાકરણ શિક્ષક વગર બીજી કયી નોકરીમાં કામ લાગે છે, એથી તમને કયો ધંધો આવડી જશે વારૂ? તમે હરેક વિદ્યામાં ફકત ચંચુ પ્રસારજ કર્યો છે; તમે જે કાંઇ શિખ્યા છો તે વિદ્યાનાં મૂળ તત્વોજ માત્ર છે. દરેક વિદ્યાનાં અનેક મોટાં પુસ્તકોનું અધ્યયન કર્યા વગર, તેમાં લખેલું અનુભવી જોયા વગર અને તેને ખરેખરા કામમાં આણ્યા વગર તે વિદ્યા તમે શિખ્યા છો એમ માનવામાં તમારી મોટી ભૂલ છે, અને મૂળ તત્વોજ ફકત જાણવાથી વિદ્યાવડે જરૂરનાં સાધન પ્રાપ્ત ન થાય એ પણ નક્કી છે. સર આઇસાકન્યુટન જેવા મહા વિદ્વાને મરતી વખત નિસાસો નાખી કહ્યું "અરેરે મેં આખી જીંદગી ગાળી નાખી પણ કાંઇ જ્ઞાન મેળવ્યું નહીં. મારૂં જ્ઞાન મહાસાગરમાંથી

એક બિંદુ લેઇએ તેટલુંજ માત્ર છે." આ ઉપરથી તમે તમારો મિથ્યાભિમાન છોડી દો અને ઉંચી જાતનું જ્ઞાન મેળવવા હમેશ યત્ન કરો.

જગતમાં જે બનાવો બને છે તેની નિરીક્ષા કરીને મહા પંડિતાએ વિદ્યા બાંધી છે. માટે એ બનાવો કેવા છે, શી રીતે બને છે, એ તમે ખોળવાનો કોઇ વખત યત્ન કરતા નથી. પ્રથમ વિદ્યાના મૂળને જઇ વળગ્યા પણ તે જેમાંથી નિકળે છે તે તપાસ્યું નહી અને વિદ્યાને પુરી ઓળખી નહીં ત્યારે તમારી મન કામના શી રીતે પાર પડે? એ માટેજ જેઓ બનાવોને વળગી રહ્યા છે તેઓ તમારા કરતાં સારૂં કમાય છે. અનુભવવડે સુતાર લવારનું કામ શિખી કુશળ થયેલો મીસ્તરી વખતે ભણેલા ઇજનેર એટલે શિલ્પશાસ્ત્રી કરતાં વધારે કમાય. અનુભવથી સારી રસોઇ કરનાર વધારે કમાય ને પાકશાસ્ત્રનું પોથું ભણેલો કાંઇ ન કમાય; કેમકે રાંધવાનું કામ અનુભવ્યા વગર તેને રસોઇ આવડનાર નહી! પાકશાસ્ત્ર શિખીને અનુભવ લે તો આખરે તે સાધારણ રસોઇયા કરતાં સારો નિવડે ને વધારે કમાય. જ્યાં સોનું ને સુગંધ બનેછે ત્યાં કાંઇ બાકી ન રહે. માટે સારી વિદ્યા ભણીને તેમાં સારો અનુભવ મેળવે તોજ ભણેલાને જોઇતાં સાધન મળે એમ સમજવું.

મૂળતત્વ કરતાં વધારે શિખેલા પણ જો ભણેલું પૂર્ણ કરવાને અનુભવવા પાછળથી યત્ન ન કરે તો તે તેને નકામું થઇ પડે છે. કોઇ મંદાપાઠશાળામાં રસાયન શાસ્ત્રનો ઠીક અભ્યાસ કરી પાસ થાય છે. અભ્યાસ સારા જ્ઞાનને માટે નહીં પણ પરીક્ષાને માટેજ છે એમ ઘણા વિદ્યાર્થી સમજે છે. રસાયણનું પુસ્તક અંગ્રેજીમાં ગોખી કાઢ્યું હોય પરંતુ તેમાં જણાવેલી વસ્તુઓ તે ઓળખતો પણ ન હોય. તેને અહીં શું કહેતા હશે ને શાની થતી હશે તે તેના જાણવામાં આવ્યું ન હોય, અનુભવવાનો અભ્યાસ કરતી વખતે તેને અવકાશ મળ્યો ન હોય ને પાછળથી તેમ કરે પણ નહીં એટલે એ વિદ્યા તેને શું કમાઇ આપે વારૂ! રસાયન તો પારસમણી છે પણ ક્યારે કે તેને ખરી રીતે ઓળખે ને કામમાં લે ત્યારે. નોકરી મળી એટલે તેમાં ગુંચાયા ને પુસ્તક પોથાં કબાટમાં ભરી મૂકયાં. મહા મેહેનતે ને ઘણે ખરચે જ્ઞાન મેળવ્યું તે પાછું ચોપડીમાંજ મૂકી દીધું એમ એનો અર્થ થયો. હવે કહો કે એમ કરીએ તો વિદ્યા આપણને નિરૂપયોગી થાય તેમાં વાંક કોનો?

૩. વિદ્યાર્થી અને તેના માબાપમાં એવી ખોટી સમજ બહુ કરીને પેસી ગઇ છે કે ભણવું તે નોકરીનેજ માટે; પણ આ તેમનો

મોટી ચૂક છે. શાસ્ત્રમાં નોકરીને છેક અધમ ગણી છે. ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર, ને કનિષ્ટ નોકરી એમ કહ્યું છે, તે બરાબર છે. તેમ છતાં સૌને નોકરી ઉપરજ મોહીની લાગી રહી છે. સૌને નોકરી જોઇએ., અને સૌ બીજા ધંધા રોજગાર કરતાં નોકરીને શ્રેષ્ટ ગણે છે. ત્રણ રૂપીયાની સરકારી નોકરી કરે તે હા, પણ કોઇ ધંધામાં એથી બમણું મળે તોય તેની ના. બધા એકુંજ ઘડા ઉપર આધાર રાખે તો એ ઘડો બિચારો કેટલાનું પુરૂં કરી શકે? પછી ચાપું ચાપું જેને હાથ આવ્યું તે ખરૂં. જેને હાથ ન આવ્યું તે બિલકુલ તરસે મરે ને જેને ચાપું મળે તેની પણ તરસ છીપે નહીં. માટે ભાઇઓ તમે, એકજ લતે લાગવાની ટેવ છોડો. ગાડરીયા પ્રવાહના જેવું મુર્ખત્વ તજીદ્યો. બધા પાલખીએ બેસે ત્યારે ઉચકે કોણ. એ કહેવત પ્રમાણે સૌ નોકરી કરવા માંડશે તો પછી બીજા ધંધા કોણ કરશે? ધંધા રોજગારમાં નાનમ નથી; લુચાઇ દોંગાઇ ને ચોરી છીનાળીમાં હલકાઇ છે.

તમે એમ પુછશો કે અમારે શો ધંધો કરવો? અમને કોઇ ધંધો આવડતો નથી, અમારી પાસે પૈસા નથી, આબરૂ બંધાયા વગર અમને કોઇ ધીરનાર નથી, અને અમારાથી છેક નીચો ધંધો થાય નહીં. હું તમને પ્રથમ એ કહુંછું કે દરેક ભણનારે પોતાના ઘરનો ધંધો તો જરૂર શિખી લેવો જોઇએ. ઘરનો ધંધો હમેશના પ્રસંગથી થોડી મેહેનતે શિખી શકાય છે. નિશાળમાં ભણતા હોઇએ ત્યારે પણ વખતે વખત નજર રાખવાથી ને કદી જોવાથી તે આવડે છે. પણ તમારામાંના ઘણાને બાપદાદાનો કસબ ગમતો નથી, ઘણાને તે હલકો લાગે છે; ઘણા એમ સમજે છે કે બાપદાદા કરતાં આપણે ભણ્યા એટલે વિશેષ ડાહ્યા ને હુશિયાર થયા, તોપણ જો તેવુંજ કામ કરીએ તો આપણું ભણતર શા કામનું? પણ હું એમ કહુંછું કે તમે જો ખરેખરા વિશેષ ડાહ્યા ને હુશિયાર થયા હો તો તેનો લાભ લઇ તમારા બાપદાદાનો કસબ વધારે સારી રીતે ચલાવો અટલે તમને વધારે લાભ મળશે. ખેડુતનો છોકરો હોય તે ભણવા માંડે એટલે ખેતીનું કાંઇ સમજે નહીં. પાસ થયા પછી નોકરી ખોળે ને તે ન મળે તો ધોબીનો કુતરો નહીં વાટનો ને નહીં ઘાટનો એમ થાય. ભણ્યા પછી આમ બને તો તે વધારે ખેદકારક કહેવાય. ખેડુતનો છોકરો ભણ્યા પછી ખેતીવાડી સુધારી વધારે પાક મેળવવા માટે પોતાના ભણતરનો ઉપયોગ કયાં ન કરે? વિલાયતમાં ને અમેરિકામાં ખેડુતો ધનાઢ્ય થાય છે તે શાથી? ખેતીમાં જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાથી. એ રીતે હરેક જાતના કસબને આ વાત લાગુ પડે છે. વાણીયા બ્રાહ્મણ નોકરી ઇચ્છે, ખેડુને નોકરી જોઇએ,

સુતાર લવાર નોકરી માગે, ને કોળી નાળી પણ નોકરીની અપેક્ષા કરે; ત્યારે તેનું પરિણામ શું થાય તેનો તમે સેહેજ વિચાર કરી શકશો.

જો તમને કાંઇ ધંધો આવડતો ન હોય તો તમે શિખવાની મેહેનત કરો. જેવી રીતે તમે ભણવામાં મેહેનત વખત ને પૈસાનો ખરચ કર્યો તેવીજ રીતે કોઇ હુન્નર શિખવામાં ખરચ કરો એટલે તમને લાભ મળ્યા વગર રેહેશે નહીં. કોઇ માના પેટમાંથી કામ શિખીને આવતું નથી. સો હજાર ઠોકરો ખાધા પછી હુશિયાર થાય છે. કામુ કામાને શિખવે છે એ વાત પણ ખરી છે. માટે તમારા અલ્પ જ્ઞાનનો મિથ્યા ગર્વ છોડી દેઇ આમ તેમ નોકરીનાં ફાંફાં ન મારતાં કોઇ પણ ધંધે વળગો.

તમારી પાસે જો પૈસા ન હોય તો તમારાં માબાપ શી રીતે પોતાનો ધંધો કરે છે તે તપાસી જુઓ. તેમના તરફથી કે બીજા તરફથી કાંઇ મળી શકે એમ હોય તો મેળવો. આબરૂ એકદમ બંધાતી નથી. પાસે જે કંઇ સાધન હોય તેવડે કામ શરૂ કરો; તમારી હુશિયારી બતાવા માંડો ને દરેક વખતે પાક દાનત દેખાડતા રહો. એટલે તમારી બજારમાં આબરૂ બંધાયા વગર રેહેશે નહીં. કેટલાક વિદ્યા ભણ્યા પછી પૈસાને વ્યવહાર ન છતાં પણ વેપારમાં પડી તે મુંબઇની અંદર શ્રીમંત થઇ પડેલા છે. વળી કેટલાક વ્યાપાર એવી જાતના છે કે તે વગર પૈસે કે જૂજ પૈસે ચલાવી શકાય; માટે પૈસા વગર કાંઇ થઇ ન શકે એમ તમે ધારોછો તે બરાબર નથી. તમે કોહોછો કે નીચો ધંધો અમારાથી થાય નહીં પણ ધંધામાં નીચાપણું નથી. હું એમ નથી કેહેતો કે બ્રાહ્મણને છોકરે મોચીનો ધંધો કરવો, પરંતુ મોચી હોય તે નિશાળમાં ભણીને પોતાના ધંધાને નીચો ગણે એ ઠીક નથી. તે ભણીને પોતે ઉંચ થયો એમ માની લે છે, પણ ખરેખરો ઉંચ થવાને જોઇએ તેટલાં સાધન જ્યાંસુધી તેણે મેળવ્યાં નથી ત્યાંસુધી તે ઉંચ થવાનો નહીં, અને પોતાનો કર્મ નીચ ગણી કરે નહીં તો તે ભ્રષ્ટનો ભ્રષ્ટ થઇને ઉલટો બાપદાદાની સ્થિતિ કરતાં પણ અધમ થવાનો. નોકરી મેળવવા પુષ્કળ મેહેનત કર્યા પછી કદાચ તેને પાંચ રૂપિયાની જગા મળી તો તેથી તે કેવી રીતે ઉંચ થશે તે સમજાતું નથી. એના ભાઇઓ કે બીજા સગાવહાલા જોડા શીવીને એના કરતાં બમણા ત્રમણા પૈસા મેળવતા હોય અને પોતે પાંચ રૂપૈડીમાં પોતાનું ગુજરાન પણ ચલાવી શકતો ન હોય ત્યારે એઓમાંથી ઉંચ કોણ ને સુખી કોણ તેનો વિચાર કરો. તમે ભણ્યા છો તો તમારા પોતાના કસબમાં સુધારો કરો, લોકોને રૂચે એવી નવીનોરી ચીજો ઉત્પન્ન

કરો એટલે તમે વખણાશો ને સારૂં પેદા કરશો. ભણેલો મોચી ચાલુ જોડામાં સુધારો કરે, અવનવા જોડા બનાવે, બુટ કરતાં શિખે, ચામડાને વારનીશ ચઢાવે, ચામડાનાં પાકીટ આદિ રૂપાળી ચીજો વિલાયતી આવે છે તેવી પોતે બનાવે તો તે ગુજરાન જેટલું તો શું પણ શ્રીમંત થવા જેટલું પેદા કરી શકે અને પોતાની ભણતર વડે સુધારેલી કારીગરીને માટે પ્રખ્યાતી પામે. એજ રીતે હરેક કસબને માટે સમજવું.

પણ વાણીયા બ્રાહ્મણ કેહેશે કે અમારે કેમ કરવું. હાલ જે વેપાર ચાલે છે તેમાં તાલ નથી. લોકોને જોઇએ તેટલો વેપાર છે નહીં, ને તેઓ કાંઇ કમાતા નથી એમ બૂમ પાડે છે, તો અમે ભણીને તેવા વેપારમાં ભળીએ તો તે પણ એક ઘડાના પાણીમાં ઘણા પીવા જાય તેની બરાબર થાય એટલુંજ નહીં પણ આ ઘડો તો અધુરો કે બિલકુલ ખાલી હોય એવું છે. એક જાતનો વેપાર ઘણા કરવા માંડે ત્યારે તેમાં સારી કમાઇ રહે નહીં એ ખરૂં છે. વળી કેટલાંક કારણથી કોઇ જાતના વ્યાપારમાં મંદી થાય છે. મંદી થવા છતાં પણ તેવી જાતનો વ્યાપાર લોકો કરે તો તેમાં તે સારૂં કમાય નહીં. એવું બને ત્યારે શા કારણથી મંદી છે તે ખોળી કાઢવું જોઇએ અને તેને માટે ઇલાજ થઇ શકતા હોય તે કરવા એટલે વેપાર તેજી પકડયા વગર રેહેશે નહીં. કદી ઇલાજ ન થઇ શકે એમ હોય તો તે વેપાર છોડી કોઇ બીજો કરવો જોઇએ, પણ આપણા લોકો એ બેમાંથી કાંઇ કરતા નથી તેથી તેમને દુઃખ વેઠવું પડે છે. કારણ ખોળી કાઢવાં, નવી યુક્તિઓ શોધી કાઢવી, વેપારમાં સુધારો કરવો કે એક જાતના વેપારમાં તાલ ન પડે એમજ હોય તો બીજો લાભકારક વેપાર ખોળી કાઢવો એમાંજ વિદ્યાનું કામ છે.

વેપાર બદલવો એ આપણા દેશમાં દુર્દૈવે કરીને વિકટ કામ થઇ પડયું છે પરંતુ હાલમાં લોકો કંઇ કંઇ ફેરફાર કરી શકે છે. છેક નીચી જાતના જે ધંધા ગણાતા હોય તે ઉંચ વર્ણથી થઇ શકતા નથી પરંતુ બીજી જાતના કે થોડા ઉતરતા ધંધા કોઇ લેઇ બેસે તો તેને હાલમાં ઝાઝી પંચાત પડતી નથી. વળી આપણા લોકને એવી ટેવ પડી ગઇ છે કે જે રસ્તે બાપદાદા ચાલ્યા આવ્યા તેજ રસ્તે જવાનું વધારે ગમે. નવો રસ્તો ખોળવાની તસ્દી લેવી ગમતી નથી, પણ એવી ફાયદાકારક તસ્દી લેવાનું કામ ભણેલાએ ધીમે ધીમે કરવું જોઇએ. પૈસા વેચી ખાનાર પારેખ કોથળી લઇ બજારમાં બેસે ને આઠે દહાડે બે આના પણ માંડ મેળવી ન શકે એમ હોય તોપણ તે કંઇ સારી કમાણીનું કામ લઇ બે-

સવાની દરકાર ન કરે એ કેવું દુઃખદાયક કેહેવાય? પૈસાનો વટાવ એવી જાતનો થઇ ગયો હોય કે આખો દહાડો કોથળી લઇને બેશી રહે તોય બે દોઢીયાં પણ મળે એમ ન હોય તોપણ આપણે પારખ પડયા, નાણાની કોથળી ખભે મુકી ભર બજારમાં જનારા ઉજળીઆટ ધંધો કરનારા તે આપણાથી બીજો કસબ કેમ થાય? તેના મનમાં બીજા બધા કસબ જાણે નીચાજ હોય એમ લાગે છે. મજૂરની પેઠે ત્રાંબાના પૈસાનો ખભે ભાર વેઠવો, પૈસાની આપ લે કરી હાથ કાળા કરવા ને આખે દહાડે એક આનો પણ વખતે ન મળે તે ધંધો સારો શી રીતે ગણાય? તેને ઉત્તમ ધંધો ગણી પકડી રેહેવામાં ચૂક છે.

વેપાર મંદ પડવાનું મોટું કારણ પરદેશી માલ છે. પરદેશી માલ દેખાવડો ને સસ્તો આવે છે એટલે સૌ કોઇ તે લેવા પસંદ કરે છે. પરદેશી માલની બહુ ખપત થવાથી તેવો માલ આ દેશમાં બનવાનું બંધ પડતું જાય છે એટલે તે બનાવનારા કારીગરો અને તે વડે વેપાર કરનારા વેપારીઓ રોજગાર વગરના થતા જાય છે. આવે સમે કેમ કરવું તે વિદ્યા વડેજ ખોળી શકાય છે.

પરદેશી માલના મોઢા આગળ આપણો માલ પોશાતો નથી તેનું કારણ તે દેખાવડો, સસ્તો અને અવનવો હોય છે. આ ત્રણ વાતો જો આપણે અહીં થતા માલમાં આવી શકે તો તે પોશાય. ભણેલાઓ આમાંની કોઇ પણ એક વાત સિદ્ધ કરવા લક્ષમાં લે ને તેમાં તે ફતેહ પામે તો જરૂર કમાણી થાય.

માલ દેખાવડો કરવામાં વધારે ખરચ પડે છે તેમ નથી. વખતે ઓછે ખરચે પણ દેખાવડો થઇ શકે. વધારે વિચારની ને વધારે સફાઇની તેમાં જરૂર છે. કેટલીક વાર તો અવનવું હોય તેને લોક દેખાવડું ગણી લે છે. જે કાંઇ અવનવું હોય તે જાતે ખરેખરૂં દેખાવડું ન હોય તોપણ પ્રથમ આપણને તે પ્યારૂં લાગે છે, માટે આવા જન સ્વભાવ ઉપર લક્ષ આપીને બનાવટો કરવામાં હોશીયારી જોઇએ, અને એવી હોશીયારી ભણ્યાથી વિશેષ આવી શકે છે. આપણા પીતળના ખડીયા બરાબર કામમાં આવે એવાને ટકાઉ હોય છે. તેમાં કારીગરી પણ ઓછી નથી હોતી તેમ છતાં વિલાયતી પીતળના ચોરસ ખડીયાને લોકો વધારે પસંદ કરે છે. તેઓ તેમને દેખાવડા માને છે. હવે જે કંસારા દેશી ધાતુના ખડીયા બનાવે છે તે સફાઇદાર પતરૂં લઇ વિલાયતી ચોરસ ખડીયા વધારે સેહેલાઇથી બનાવી શકે છે, અને તે વિલાયતી કરતાં સ-

સ્તા પણ વેચી શકે એમ છે. દેશી ખડીયાનો વેપાર જેને ત્યાં ન ચાલતો હોય તે એવા જે ભણેલા કંસારાને કામ ધંધો ન સુઝતો હોય તે આવી જાતનું કોઇ કામ લઇ બેસે તો તેને કેમ કમાણી ન થાય વારૂ? એમાં કાંઇ મોટી મુંડી જોઇએ એમ પણ નથી. આવો ધંધો ગેરઆબરૂ ભરેલો પણ કહી ન શકાય. એજ રીતે વિલાયતી જેવી દીવીઓ, ચમચા, રકાબીઓ વગેરે કરે તો નવી તરેહનો દેશમાં વેપાર જાગે ને લાભ થાય. આ કામ સોની, કંસારા. લુહાર, વગેરે કારીગરોના ભણેલા છોકરાં લઇ બેસે તો તેમની લોકો કેમ નીંદા કરે તે સમજાતું નથી. સોની લોકો નવાં નવાં ઘરેણાં વખતે વખત પેદા કરીને બાઇડીઓને મોહ લગાડે છે તેથી બીજા બધા કારીગરો કરતાં તેઓ સારી હાલતમાં રહ્યા છે. એજ ઉપાય બધી જાતના કોસબમાં લેવો જોઇએ. તમે જુઓ કે વિલાયતથી એક વખત એક જાતના સાળુ કે ગવનને ધોતીયાં આવ્યાં તે બીજી વાર ભાગ્યેજ આવે છે તેમાં થોડો ઘણો ફેર થઇ બીજી વખત બીજાજ ઘાટનાં આવે છે. એટલે લોકોને તે લેવાનું મન થાય છે.

માલને સસ્તો પાડવા માટે પણ કેટલીક યુક્તિઓ થઇ શકે છે. આપણા દેશમાં કેટલીક ચીજો ઇશ્વર કૃપાએ એવી જથાબંધ ઉત્પન્ન થાય છે કે તે સોંઘી ને સફરી મળી શકે છે. એ ચીજો વિલાયતમાં જાય છે ને તેના ઘાટ બની પાછા આવે છે. એવા ઘાટ અહીં બની શકે એમ છે માટે તે બનાવામાં રખડતા ને નજીવી નોકરી કરતા વિદ્યાર્થીઓ કામે લાગે તો તેમને જરૂર ફાયદો થાય. હું તમને થોડા દાખલા આપું એટલે તે ઉપરથી વિચાર કરશો તો તમને પુષ્કળ કામ જડી આવશે. અહીં અજમો પુષ્કળ પકે છે. અજમો વિલાયત જાય, ત્યાં તેનો અર્ક કહાડે ને તે અહીં આપણે પાંચસાત આને તોલો લઇએ. એવો અર્ક અહીં સેહેજ કાઢી શકાય એમ છે. અને તે વિલાયતના કરતાં અહીં કાઢે તો સસ્તો પડે એમાં પણ શક નથી. અત્તર ખેંચવાનું કામ આપણા લોકો જાણે છે. જે યંત્રથી અત્તર ખેંચાય તે યંત્રથી અર્ક તો જલદી ખેંચાય. મોટા યંત્ર કરે તો જથાબંધ અર્ક નિકળે ને તે સસ્તો પડે. અર્ક કાઢવાનું કામ બ્રાહ્મણ વાણીઆના છોકરા લઇ બેસે તો તેને શી નાનમ લાગે તે કહો. એમાં બહુ પૈસાનું કામ પણ નથી પણ તમે કેહેશો કે અમને અર્ક ખેંચતાં કેમ આવડે? અમે એવું કાંઇ ભણ્યા નથી. ભણ્યા નહિ તો કાંઇ હરકત નથી; હવે ભણવા માંડો.

જંગલમાં પુષ્કળ જાતનાં લાકડાં થાય છે તેમાંથી કેટલીક જાત

ના લાકડાંની હાથમાં ઝાલવાની શોભીતી લાકડીઓ, આંકડીયો, રેતદા-નીયાં દાબડીઓ, બટન વગેરે બની શકે. પ્રથમ અજમાશ કરવામાં કાંઈ બહુ પૈસા જોઈશું નહિ. ફક્ત મેહેનત, ધીરજ ને મંડયા રેહેવાની પ્રથમ જરૂર છે. કામ સિદ્ધ થયા પછી થોડા પૈસામાં એવી જાતનો વેપાર ચા-લી શકે, ને કમાઈ થાય. આવાં આવાં કામ કરનારની કોણ નીંદા કર-શે ને તેમને કોણ નાત બહાર મુકશે વારૂ? કદી કોઈ અણસ-મજુ નિંદા કરે તો તેથીજ ડરીને દુખી થવું એ બરાબર નથી. આપણે અહીં બૈરીયો પેહેલાંના જેવું કામ કરતી નથી. પહેલાં દીવેલ તેલ વગેરેનું ખરચ બૈરીઓ રેંટીયાપુણીમાંથી કાઢતી. રેંટીયા કાંતવાનું કામ પડી ભા-ગ્યું એટલે બૈરાંને તડાકા મારવાનું થયું. પરંતુ તેમને માટે કાંઈ નવા ઉદ્યમ ખોળી કાઢવા જોઈએ. તેમને ઉપયોગી શીવતાં ભરતાં શિખવ્યું હોય તો તેથી લાભ થાય. દોરાના બટન તેઓ કરે તો તેમાં સેહેજ કમાઈ થાય. બીજા પણ અનેક તરેહનાં ઘેર બેઠાં બેઠાં કામ થઈ શકે એવાં છે તે હલકા નોકરો ઘેર કરી શકે અને તેમાં ઘરનાં બૈરાં છોકરાં પણ મદતમાં આવી શકે. અમદાવાદમાં એક ઉચાગર થયેલા મેહેતાજીએ વિલાયતી જેવા પાકા દોરાની ગોટીઓ આંટીઓ વગેરે કરવાનો પોતાની મેળે સંચો બનાવ્યોછે અને તે તેની સ્ત્રી અને કેટલીક બૈરીઓને રોજે રાખી ચલાવે છે. એથી ઘણી બૈરીઓને ઉદ્યમ મળ્યો. તે મેહેતાજીને હાલ મહિને દસ રૂપીયા ચોખા મળે છે. તે આશા રાખે છે કે આગળ જતાં વધારે લાભ થશે. આવાં આવાં કામ ખોળી કાઢવાં ને ચલાવવાં એમાં ભણતરનો ખરો ઉપયોગ છે.

સંચાવડે કામ જલદી થાય છે. અને તેથી તે સસ્તું પડે છે. મોટા સંચા લાવવાનું ગરીબ લોકથી બને નહીં. પણ કેટલાક હાથે ચલાવવાના નાના સંચા થાય છે તે થોડા રૂપીયામાં મળે કે અહીં તૈયાર કરી શકાય અને સાધારણ અક્કલથી ચલાવી શકાય. મોજાં વણવાનો હાથ સંચો અમદાવાદમાં ને ખેડામાં છે તેવા મગાવી કે બનાવી કામ કરે તો લાભ થાય. વધારે કામ થાય એવી સાળો મળે છે. લાકડાં શીંગડાં વ-ગેરેનાં બટન કરવાના, ફીત બનાવવાના, તાર ચપડવાના, કપડાં ધોવાના, કોતરણ કામ કરવાના, પરબીડાં બનાવવાના, દોરા થરડવાના વગેરે અનેક તરેહના સંચા પાંચપચાશ રૂપીયામાં આવે અને તે વડે કામ કરે તો સારો લાભ પણ થાય. આવી જાતનું કામ કરવામાં કોઈ નિંદા કરે નહિ. એ કામ કાંઈ હલકું પણ ગણાય નહિ.

છેવટ મારે તમને કહેવાનું એટલુંજ છે કે ઉપર કહેલી સઘળી વાતો વાંચીને ખૂબ વિચાર કરો. કેટલાએક બોલ તમને કડવાતો લાગશે પણ તે રોગ સમે ઓસડ સમાન છે. ભણીને શું કરવું એ વાતથી, એવી તમને સમજ પડશે. ટકા ટકાની વાતો મળવાથી એકજણને અત્યંત લાભ થયો હતો, એજ રીતે આ ત્રણપાઇની વાત હું તમને આપું છું. પૈસો ખરચીને લીધેલી વાત નકામી જવા દેશો નહિ. ચાહાશો તો વખતે એક પૈસાની વાત વડે પૈસાદાર થઇ શકશો. નીચેના સિધાંત કાળજામાં કોતરી રાખજો.

૧ આપણે ભણી ઉતર્યા એમ કદી માનવું નહિ. ૨. આખી જીંદગી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં ગાળવી. ૩. ભણેલું ભુલવું નહિ. ને નવું નવું ઉપયોગી શિખ્યા કરવું. ૪ સંસારનું અનુભવી જ્ઞાન મેળવી ભણ્યા પણ ગણ્યા નહિ એ દોષ ટાળવો. ૫. ભણવું નોકરીનેજ માટે છે એમ નથી. ૬. કોઇ પણ પ્રમાણીક ધંધો કરવામાં નાનમ નથી. ૭. નવા નવા હુન્નર શિખવા ને તે વડે કમાઇ થાય એમ કરવું.

અંક ૪ થો.

ખેડુ લોકોને સુચનાઓ.

ખેડ ખાતરને પાણી, કરમને આણે તાણી.

ઘણા ખેડુત લોકો કહે છે કે પ્રથમ કરતાં હાલ પાક થોડો થાય છે, એ વાત ખોટી નથી: પણ એ વિષેનાં કારણો વિચારવંત લોકો, અને સાધારણ ખેડુ લોકો જૂદાં જૂદાં બતાવે છે. સાધારણ લોકો કહે છે કે આ તો કળિયુગ છે, ને પૃથ્વીએ કસ ચોર્યોછે તેથી પ્રથમ કરતાં હાલ પાક ઓછો થાય છે. વિચારવંત લોકો યુગ મહાત્મ્ય, અથવા કાળ મહાત્મ્યને ખરૂં માનતા નથી. તેઓને એમ લાગે છે કે માણસની સારી કે નરસી સ્થિતિ તેની કૃતી ઉપર આધાર રાખે છે. આ બાબતમાં તેઓ એમ કહે છે કે પૃથ્વીએ કસ ચોર્યો નથી, પણ પૃથ્વીમાંના ફળદ્રુપ દ્રવ્યો જે ખેતીવડે ઘણા કાળથી લઇ લેવામાં આવે છે તેનો ઉમેરો પાછો જમીનમાં થતો નથી, તેથી જમીનમાંનો પાક ઘટવા લાગ્યોછે. એ તેમનું કહેવું વાજબીછે. માટે જમીનના ફળદ્રુપ અંશો જમીનમાં પાછા નાંખે તો જમીન પાછી ફળદ્રુપ થયા વગર રહે નહીં. એ વાત સમજવા સારૂ દુધાળી ભેંશ અથવા ગાયનો દાખલો લઇએ. કોઇ ગાય અથવા ભેંશ સારી દુધાળી હોય, પણ જો તેનો માલીક દુધ કાઢી લઇ તે ગાય અથવા ભેંશને ખાણું, કપાશીઆ, અન્ન, ઇત્યાદિ પુષ્ટિકારક પદાર્થ ન ખવરાવે તો તે ગાયનું અથવા ભેંશનું દુધ કમી થાય. તેજ પ્રમાણે જમીનના ફળદ્રુપ અંશો પાછા ન આપીએ તો તેની સ્થિતિ પણ તેવીજ થાય. વળી એ વાત અનુભવ સિદ્ધ પણ છે. કોઇ પડતર જમીન નવી ખેડી હોય ત્યારે થોડા વર્ષ સુધી તેમાં પાક વધારે થાય છે, તેનું કારણ એ કે એવી જમીનમાં ધળદ્રુપ દ્રવ્યો વધારે હોય છે. તે વર્ષો વર્ષના પાકમાં થોડા થોડાં કમી થાય છે ને તેથી પછી પાક ઓછો થતો જાય છે.

આ દેશમાં પ્રથમ પાક વધારે થતો હતો એમાં કાંઇ સંદેહ નથી. એ વિષેની ખાતરી પાછલા વખતના થોડા ઘણા દાખલા જે મળી આવે છે તેથી થાય છે. સત્તરમા સૈકામાં એક એકર જમીનમાં ૧૩૩૮ રતલ ચોખા, ૧૧૫૫ રતલ ઘઉં અને ૧૭૦ રતલ કપાસ અથવા ૨૨૩ રતલ રૂ એ પ્રમાણે પાકતું હતું. ને હાલમાં ૮૦૦ થી ૯૦૦ રતલ ચોખા, ૬૬૦ રતલ ઘઉં અને ૫૨ રતલ રૂ* પાકે છે. ભરૂચ જીલ્લાને

* શાર્ટકી પાનું ૧૨૨.

માટે હમણેલા આંકડા વધારે ખાત્રી કરે એવા છે. સને ૧૮૨૮ માં ૧૨૮ રતલ રૂ ની, સને ૧૮૪૪ માં ૮૩ રતલ રૂ ની, સને ૧૮૫૮ માં ૧૭ રતલ રૂ ની સરાસરી હતી અને હાલમાં ૫૨ રતલ રૂ ના[1] પાકની સરાસરી છે. એ ઉપરથી પ્રથમ કરતાં પાક કેવી રીતે દિવસે દિવસે ઓછો થાય છે એનું અનુમાન થઇ શકશે. તે પર વિચાર કરતાં એમ ભાસે છે કે જો આ દેશના ખેડુ લોકો પોતાની સ્થિતિ સુધારવા સારૂ પ્રયત્ન નહીં કરે તો આવતી વીસીમાં પાક ઘણોજ કમી થઇ જશે.

ઈંગ્લાંડ દેશની જમીન આ દેશના કરતાં સારી નથી. પણ ત્યાંના લોકો સરાસરી ૫૦ મણ ઘઉં હાલ એક એકરે પકવે છે. ને કેટલેક ઠેકાણે તો એથી પણ ઘણો વધારે પાક થાય છે.

અમેરિકા દેશમાં પણ સાધારણ અને સુધરેલા ખેડુત લોકોના પાકમાં ઘણો તફાવત પડે છે. સાધારણ ખેડુની ખેતીમાં એક એકરમાં ૭૦ મણ બીજું ધાન્ય અથવા ૨૬ મણ ઘઉં પાકે છે. ત્યારે સુધરેલી રીતે ખેતી કરનારના પાકમાં એક એકરમાં ૧૬૦થી ૨૦૦ મણ સુધી બીજું ધાન્ય અને ૯૦ મણ સુધી ઘઉં થાય છે. આવા દાખલા જોઇ આ દેશના ખેડુત લોકો જો પોતાની ખેતી સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે પણ સફળ થશે એમ મને લાગે છે.

ખેતીમાં ખેડ અને ખાતર એ બે મુખ્ય છે. અને એમાં ઘણો સુધારો આપણા દેશમાં થવા સરખો છે. પરંપરાથી ચાલતી આવેલી રીતમાં ફેરફાર કરવા તરફ આપણા લોકો બિલકુલ લક્ષ લગાડતા નથી, એ મોટી ખેદની વાત છે. આ દેશમાં હજારો વર્ષ પહેલાં જે હળો ચાલતાં તેજ હાલ પણ ચાલે છે. તેમાં કાંઇ પણ કહેવા જેવો સુધારો થયો નથી. ઈંગ્લાંડના લોકો આપણા જેવા નથી. તેમણે હળો જૂદી જૂદી તરેહનાં બનાવ્યાં છે. તેમાં વળી વરાળના યંત્ર વડે ચાલે એવાં પણ બનાવ્યાં છે. તેથી ત્યાંના ખેડુતો થોડા ખરચમાં વધારે જમીન ખેડે છે. એ ભારે કીમતનાં હળો આ દેશના ખેડુ લોકોને પસંદ પડે તેમ નથી. તેમજ લોઢાનાં ભારે હળો આ દેશના નબળા બળદોને માફક આવે એવાં નથી, માટે આ દેશના હળોમાંજ થોડો ફેરફાર કરવો જોઇએ ને તે થઇ શકે એવું છે.

અમેરિકન તથા અંગ્રેજી નમનાનાં ઘણી જાતનાં હળોનો આ દેશમાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે અનુભવ લેવામાં આવ્યો છે, તે અહીંયાં સારાં

---

૧ જમીન એક વર્ષ વાસેલ રાખી કપાસ કરે છે ત્યારે એથી વધારે પાક થાય છે, પણ આ આંકડા સરાસરીના છે એમ લાગે છે.

ચાલે એવાં નથી એવું ઠર્યું છે. * પણ કાનપુરમાં મી. સ્મીથ અને કંપનીએ આ દેશના હળમાંજ થોડો ફેરફાર કરી હળો બનાવ્યાં છે, તે સારાં કહેવાય છે. હીસારના સરકારી કયાટ્લ ફાર્મના સુપરીન્ટેન્ડન્ટ મેજર જનરલ એ. જે. એંજીલો સાહેબે હળ કર્યાં છે, તે સુધાં અને સારાં ચાલે છે, એમ કહેવામાં આવે છે. " રાનસમના પ્રીમીટીવ ઇંડીયન પ્લાઉ" એ નામના હળો આવે છે, તે ઉપરથી ઘડેલા લોઢાનું હળ નડીયાદના દેશાઇ રાવ બાહાદુર વેહેરીદાસ અંબુભાઇ એમણે બનાવરાવ્યું હતું ને તે વડોદરા ખેતીવાડી પ્રદર્શન વખતે ચલાવવામાં આવ્યું હતું, ને તે ઠીક ચાલ્યું હતું. આમાંથી કોઇ નમુનાને અનુસરી અથવા આ દેશમાં જૂદા જૂદા ઠેકાણે ચાલતાં હળોમાં ત્યાંની જમીનની તથા ઢોરોની સ્થિતિ ઉપર નજર રાખી ફેરફાર કરવામાં આવે તો બેશક ફાયદો થાય એવું છે. હાલ જમીન ખેડાય છે તેનાથી ઉંડી અને તેટલાજ બળદથી ખેડાય એવું કંઇ થવુ જોઇએ. હળ આ દેશમાં બની શકે અને તે દુરસ્ત કરવાં હોય તો તે પણ અહીં થઇ શકે ને ખરચ વધારે લાગે નહીં એ વાતો ફેરફારની બાબતમાં મુખ્યત્વે કરી ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ. ખેડવામાં જમીન જેમ ઉંડી ખેડાય તેમ વધારે સારૂં. પણ તેની સાથે ખાતર વાળી ફળદ્રુપ જમીનનું પડ ઉપર હોય છે તે નીચે જઇ નીચેની માટી ઉપર આવે તો તે સારૂં નહીં. એ માટે બે ઉપાય છે. પેહેલો— જમીન વર્ષો વર્ષ થોડી થોડી વધારે ઉંડી ખેડવી. બીજો—અમેરિકામાં સબસોઇલપ્લાઉ નામનાં હળ થાય છે, તેવાં અહીં શરૂ કરવાં. ઉપરની જમીન બીજા હળથી ખેડવી, ને પછી નીચેની જમીન એ હળથી ખેડવી. એ હળમાં એ ફાયદો છેકે નીચેની માટી ઉપર નહીં આણતાં જમીનને અંદરથી પોલી કરે છે. એથી ઉપરની જમીનનું ફળદ્રુપપણું કાયમ રહે છે, ને જમીન પોલી થવાથી, છોડવાનાં મૂળ, સારૂં પોષણ પામી, છોડવા મજબૂત થાય છે, ને તેથી પાક સારો આવે છે. ખેડમાં જમીનના પરમાણું જેમ જુદા જુદા થાય તેમ સારૂ; અથવા ખેડુતની ભાષામાં કહીએ તો, જેમ ઢેફાં ભાગવામાં આવે તેમ વધારે સારૂ, એ વાત હમેશ ધ્યાનમાં રાખવી.

બીજી ધ્યાન આપવા જેવી વાત ખાતરનો સુધારો છે. ખાતરમાં પાતળું (પ્રવાહી,) અને સુકું એવા બે ભેદ છે. આ દેશમાં ઉકરડાનું ખાતર કરેછે, તેની ખેડુ લોકો બિલકુલ કાળજી રાખતા નથી. તેથી

* ઇંડીયન અગ્રીકલચરીસ્ટ જાનેવારી સન ૧૮૮૦નો નંબર પાનું ૬.જોવું.

એ ખાતરનો જેટલો ગુણ લાગવો જોઇએ, તેટલો જમીનને લાગતો નથી. ખાતરનો મુખ્ય ભાગ જેથી છોડવાને પોષક દ્રવ્ય મળે છે, તે ભાગ ખાતર તડકામાં ખુલ્લું પડયાથી જતો રહે છે. ઉકરડાનું ખાતર સારૂં કરવામાં નીચેની મુખ્ય વાતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ.

૧ એ ખાતર ઉપર વરસાદનું પાણી અને સૂર્યનાં કિર્ણો પડે નહીં, એ માટે છાપરા નીચે ઉકરડો કરવો અથવા જમીનમાં છોબંધ ટાંકા જેવો ખાડો કરવો, અથવા છોએલી મોટી કોઠીઓમાં ખાતર પડે એવી તજવીજ કરવી.

૨ ખાતર હમેશ ભીનું રહી જેમ તેનો કોહોવાટ થાય તેમ વધારે સારૂં.

૩ ઉકરડો અથવા ટાંકામાં ખાતર નાંખવું. તે એવી રીતે નાંખવું કે દરરોજ જે ખાતર થાય તેનો એક થર દેવો અને દીવસે ઢોરાનું જે મુતર થાય તે ખાતરનાં થર ઉપર રેડવું, અને ઉકરડામાંથી એ પદાર્થ બહાર આવે તો તેને સારૂ એક ખાડો બાજુ ઉપર નીચાણમાં કરવો, તે એવી રીતે કરવો કે તેમાંજ એ પાતળો ભાગ પડે ને તેમાં જે પાણી (મુત) ભરાય તે તે પાછું ઉકરડા ઉપર નાંખવું.

આ રીતે કાળજીથી જો ખાતર તૈયાર કરવામાં આવે, તો તેનો ઉપયોગ કરવાથી જમીન ફળદ્રુપ થશે. અને ખેતરમાં ખરસલું વધારે થશે નહીં. ઉકરડાનું ખાતર એક વાર ખેડ કરી, બીજી વારકી ખેડ થતાં પેહેલાં નાખવું, એટલે બીજી ખેડ વખતે તે જમીન સાથે મળી જશે, અને તેથી તે ખાતર પાકને ઘણો ગુણ કરશે.

ખેડેલી જનીનમાં ઢોર બકરાં ઉંટ ઇત્યાદી બેસાડવાથી તેમનું ખાતર જમીનનાં પરમાણુ સાથે ઉપરથી નાંખવા કરતાં જલદી મળી જાય છે, ને તેથી તે જમીન કસવાળી થાય છે. આ વાત ગરૌતરના ઘણા ખેડુતો સારી રીતે, જાણે છે. શિયાળામાં જમીન ખેડયા પછી ખેતરમાંજ જો ઢોર બેસાડવાનું બની શકે તો આ રીતથી સારો ફાયદો થાય.

ઢોરનું ખાતર આ દેશમાં વાપરવામાં આવે છે, પણ ઘોડાની લાદના ખાતરનો ઉપયોગ આપણા લોકો કરતા નથી. યુરોપમાં એ ખાતરનો સારો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ઘોડાની લાદ ગરમ છે, ને બળદનું છાણ થંડું છે. એ બેઉનો ભેગ કરવામાં આવે તો ખાતર સારૂં થશે. અને હાલ જે લાદ ફોકટ જાય છે તે જશે નહીં. આ વિષે આ દેશમાં કોઇ અનુભવ લઇ એ ખાતરનો સારીતે ઉપયોગ

કરી બતાવે તો તેથી ઘણો લાભ થાય.

સૌથી મોટું ઉપયોગી, અને કીમત્તી ખાતર માણસનું મળમૂત્ર છે તે આ દેશના ઘણા ખેડુત લોકો ઉપયોગમાં લેતા નથી, અને તેથી એ કીમતી ખાતર વ્યર્થ જાય છે. ચીન અને જાપાન દેશમાં આજ ખાતરથી જમીનની ફળદ્રુપતા ઘણા કાળથી ત્યાંના લોકોએ જાળવી રાખી છે હિન્દુસ્તાનમાં પણ જે જે ઠેકાણે આ ખાતરનો ઉપયોગ લોકો કરે છે ત્યાં તેથી જમીનને ઘણોજ ફાયદો થયેલો છે. આ ખાતર ગંદકી વાળું હોવાથી તેનો ઉપયોગ કરવા ઉપર આ દેશના લોકો લક્ષ આપતા નથી. પણ એ મોટી ભૂલછે. એ ખાતરના ઉપયોગ વિષે, આખા યુરોપમાં પ્રખ્યાતિ પામેલો ડાકટર લાઇબીગ નામનો રસાયણવેત્તા લખેછે કે, શેહેર અને કસ્બાઓમાં જે અનાજ ખેડુત લોકો પુરૂ પાડે છે, તેમને શેહેરના લોકોના મળમૂત્રનું ખાતર મળે તો તે જમીનનું ફળદ્રુપપણું કોઇ પણ વખતે ઘટશે નહીં.

એ ખાતર ગંદકી વાળું છે ખરૂં પણ માણસનો મળ તાજો હોય ને તે ઉપર માટી પડે તો તેથી ગંદકી રહેત્તી નથી. જે ગામોમાં મ્યુનીસીપાલીટીઓ છે, અથવા તાજખાનાંઓ ભંગીયા વાળે છે, ત્યાં જુજ ખર્ચમાં એ ખાતર સારૂં બનવા જેવી રીત શાટર્કી નામના એક જર્મન વિદ્વાને બતાવી છે. તે કહેછે કે, મોટા બે અથવા ત્રણ ખાડા ખોદીને તેની મટોડીના ઢગલા, તે ખાડા નજીક કરવા; દરરોજ જે મળમૂત્ર નીકળે, તે એ ખાડામાં એક સરખો થર થાય, એ રીતે નાંખવું અને તે ઉપર માટીના ઢગલામાંથી તેટલોજ માટીનો થર થાય, એવી રીતે માટી નાંખવી. એ ખાડામાં વરસાદનું પાણી ન જાય તથા તડકો ઉપર ન પડે, એ માટે છાયા કરવી. એ રીતે ચોમાસા સુધી રહેવા દઇ પછી એ માટી સાથે મળમૂત્ર મળી જે ખાતર થાય છે તેનો ખેતરમાં ઉપયોગ કરવો. તેમ કર્યાથી એની ગંદકી આવતી નથી ને પાકને ઘણું ગુણકારી એ ખાતર થાય છે.

એજ પ્રમાણે હાડકાંનું ખાતર પણ ફળદ્રપ છે. આ દેશમાં હાડકાંનો કાંઇ ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી. ઇંગ્લાંડ દેશમાં પ્રથમ બીડની જમીનમાં એ ખાતર નાંખવાનો પ્રચાર શરૂ થયો; ને તેમાં તેનો ઘણો ફાયદો જણાયાથી વાવેતરની જમીનમાં પણ એ ખાતર દાખલ થયું. એ ખાતર થોડું હોય તોપણ જમીનને સારો ગુણ કરે છે, ને ઘણા દિવસ લગી તેનો ગુણ પહોંચે છે. ઇંગ્લાંડમાં પ્રથમ હાડકાના અરધા ઇંચના કડકા કરી તે નાંખવાનો પ્રચાર શરૂ થયો, ને ત્યાર પછી તેને ઝીણાં

કરવાનાં યંત્રો થયાં. સને ૧૮૪૦ માં લાઇબીગ નામના રસાયણશાસ્ત્ર વેત્તાએ એવું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે હાડકાના લોટ ઉપર જો સલફ્યુરીક આસીડ (ગંધકનો તેજાબ) નાંખ્યો હોય તો તેથી હાડકાના પરમાણું, જમીન સાથે વેહેલા મળી જાય છે. એ ખાતરને "સુપરફોસ્ફેટ ઓફ લાઇમ" કહે છે, એ ખાતરનો હમણાં યુરોપમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એમ કેહેવામાં આવે છે કે ઇંગ્લાંડ દેશમાં જે હાડકાં થાય છે તે સિવાય દર વર્ષે ૫૬૦૦૦ ખાંડી હાડકાં ઇંગ્લાંડમાં પરદેશથી જાય છે. આ દેશમાંથી પણ ઘણાં હાડકાં રેલવેથી જાય છે, એમ જોવામાં આવે છે, પણ તેનો ઉપયોગ લોકો અહીં હજુ કરતા નથી, એ ખેદકારક છે. ગઇ સાલમાં વડોદરા રાજ્યના દીવાન સાહેબે એ ખાતર વડોદરામાં કરાવ્યું હતું, અને તેનો અનુભવ લેવા સારૂં એ ખાતર જૂદે જૂદે ઠેકાણે મોકલ્યું હતું. ડાંગર વિનાના પાકને એ ખાતરથી સારો ગુણ થયો હતો તમાકુ તથા મરચાંની વાડીને પણ એથી સારો ગુણ થયો એમ જણાયું હતું. આ લખનારે પોતે એમ જોયું છે કે જેટલી જમીનમાં સુપરફાસ્ફેટ ઓફલાઇમ નાંખ્યો હતોતે ટલીજ, ને તેવીજ જાતની જમીનમાંસુપરફોસ્ફેટ ઓફ લાઇમ કરતાં છાણનું ખાતર ત્રીસગણું વજનમાં વધારે નાંખ્યું હતું, તોપણ સુપરફોસ્ફેટ ઓફ લાઇમ જે જમીનમાં નાંખ્યું હતું, તેનો પાક સારો થયો હતો.

એક અમેરિકન વિદ્વાન કહે છે કે સુપરફોસ્ફેટ ઓફલાઇમ જાતનું ખાતર ઉપરના પાકને તથા હાડકાના લોટનું ખાતર જમીનની અંદર થનારા પાકને સારૂં ભાવે છે. હાડકાં ઝીણાં કરવાનો એક સેહેલો ઉપાય એ છે કે, હાડકાના કડકા આશરે એક ઇંચના કરવા; ને તે પાણીમાં ખૂબ પલાળવા અને તે તથા તેની સાથે તેટલીજ માટી મેળવીને તે ઢગલા તડકામાં તપવા દેવા, તેથી તાપની ગરમી હાડકાંને લાગી હાડકાં ખેતરમાં નાંખતાંજ ઝીણાં થશે, ને જમીનના પરમાણું સાથે મળી જશે.

આ દેશના ખેડુત લોકો પ્રવાહી ખાતરનો ઉપયોગ બિલકુલ કરતા નથી, એ મોટી ભૂલ છે. પ્રવાહી ખાતર જમીનના પરમાણું સાથે વેહેલું મળે છે, ને તેથી છોડવાને ફાયદો ઘણો થાય છે. છાણ અને મુતરનું પ્રવાહી ખાતર કોહોવા દેઇ તે વરસાદ પડતાં પેહેલાં થોડીવાર અગાઉ નાંખ્યું હોય તો, તેનો ગુણ જમીનને ઘણોજ થાય છે એ ખાતર પીપમાં ભરી ગાડામાં નાંખી લાવી, ખેતરમાં છાંટ્યું હોય તો થોડી મેહેનતથી આખા ખેતરમાં છાંટી શકાશે. એવા ખાતરનો ઉપયોગ પ્રથમ આ દેશમાં થતો હતો. ભરૂચની નજીકના એક

ગામમાં એ રીતે ખાતર નાંખતા હતા તે જોઇ યુરોપમાં એવી રીતે ખાતર નાંખવાની ભલામણ ડાકટર હોવ્હ નામના પ્રવાસીએ ઈ૦ સ૦ ૧૭૮૭ માં કરી હતી એ ઉપયોગી રીતનો ગુજરાતમાંજ પ્રસાર થયો નથી એ મોટું આશ્ચર્યકારક છે.

આપણા ખેડુ લોકો ઉકરડાના ખાતર વિના બીજા ખાતરનો ઘણુંકરી ઉપયોગ કરતા નથી, પણ સુકાં માંછલાં, મીઠું, ચુનો, સુરોખાર, કોઇ પણ જાનવરનો મળ, તળાવની તરી, ઘરમાંનો ધુમાસ ચામડાની છોલ, લાકડાંનો વેહેર, લોહી, માંસ, પક્ષીની પાંખો, ઉન, રાખોડી, નાના છોડવા, પક્ષીઓની હગાર, ખાળકુંડીનું પાણી, ગામમાંનો કચરો* ઇત્યાદી પદાર્થોનો ખાતરમાં સારો ઉપયોગ થાય છે. સુરોખાર કીમતી છે, તેથી ખાતરમાં તેનો ઉપયોગ કરવાનું ગરીબ ખેડુતોને અઘરું પડે છે, માટે તેને બદલે આ સેહેલી રીત આપુંછું. ખાળ તથા ઢોરો બાંધવાની જગામાંનું મુતર ઇત્યાદિ મિશ્રિત પાણી એક ગોરસા ખાડામાં નાંખવું, તેમાં રાખોડો તથા કાંકરી નાંખવી, ને સૂર્યનો ઘણો તડકો તે ઉપર પડવા દેવો. પછી કાંકરી તેમાંથી કાઢી નાંખી બાકીનો ભાગ ખાતર તરીકે વાપરવો. એ ખાતર સુરાખારજેવું ગુણકારી છે.

ખેડુતે બીની અને તે ઓરવાની પણ કાળજી રાખવી જોઇએ. બી સારું અને પકવ થયેલા દાણાનું રાખવું. તે સળેલું અથવા બગડેલું લેવું નહીં. બી ઓરતા પેહેલાં મોરથુથાનું પાણી તેની ઉપર છાંટી સુકવ્યું હોય તો એથી બીને ઉધાઇ અથવા બીજા જીવજંતુ લાગતા નથી ને બી સારું ઉગે છે.* ઓરતી વખત બી સાથે ખોળનો થોડો ઉપયોગ કેટલાક ખેડુતો કરે છે, એ પણ સારી રીત છે. ઓરવામાં ખેડુતે આ વાત હમેશ ધ્યાનમાં રાખવી કે જેમ બની શકે તેમ સરખા અંતરે બીજ ઓરવું. નજીક નજીક બી ઓરવા કરતાં દૂર દૂર ઓરવું, ચરોતરમાં ગોકડીની બાજરી નામે થોડી મુદતથી બાજરી ઓરવાનું

---

* દુરાકોર સાએંટીફીક એન્ડ એકોનોમીકલ રીસર્ચીસ.

* આશરે પોણો શેર મોરથુથુ દશ શેર ઉકાળેલા ગરમ પાણીમાં નાંખીને તેનું પાણી થવા દેવું ને પછી તે ઠંડું કરવું. એ પાણી મણ બીને માટે બસ છે. બીના દાણા કઠણ હોય તો જમીન ઉપર પાથરી તેના ઉપર એ પાણી છાંટી તે દાણા હલાવી એક સરખા પલળવા દેવા. એ આશરે બે ત્રણ કલાક પછી સુકારો ને સુકાયા બાદ ઓરવાને લાયક થશે.

શરૂ થયું છે. એ રીતે એક હાથના અંતરે બાજરી ઓરવામાં આવે છે તેથી એક વીઘામાં દશ હજાર છોડ થાય છે. એ રીતથી બાજરીના છોડવા અંતર ઉપર રહે છે ને તેથી તેમનું પોષણ સારૂં થઇ પાક બમણો અથવા અઢીગણો વધારે થાય છે એવું કેટલેક ઠેકાણે અનુભવથી સિદ્ધ થયું છે. ઓરવામાં બીજી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે હમેશ એકજ જાતનું વાવેતર કરવું નહીં, તેમ કરવાથી તે વાવેતરના પોષક દ્રવ્યો જમીનમાં હોય તે ઓછા થઇ જમીનનો કસ ઓછો થાય છે. પણ જમીનમાં વારા ફરતી જૂદું જૂદું વાવેતર કરયું હોય તો એ પ્રમાણે થતું નથી. એકથી વધારે જાતના વાવેતર સાથે કરવાનાં હોય ત્યારે તે કયારે તૈયાર થશે એ વાતનો વિચાર કરી એક વાવેતરનો ફાલ બીજા વાવેતરને નડે નહીં એવી રીતે તે વાવેતર કરવું. એવા વાવેતરથી જમીનનો રસકસ જતો નથી. થોડી મુદતથી ચણા અને કપાસના વાવેતર વિષે એ બાબતનો અનુભવ લેવામાં આવ્યો છે, ને તે પરથી ઘણો ફાયદો થતો હોય એમ જણાયું છે. ચણાના વાવેતર સાથે કપાસની ઓરો કહાડી પેહેલા વરસાદમાં કપાસ ઓરે છે. ચણાનું વાવેતર જલદી તૈયાર થાય છે, ત્યાં સુધી કપાસના છોડવા મોટા થતા નથી. ચણા કાઢી લીધા બાદ એ જમીનમાં કપાસનું વાવેતર કાયમ રહે છે, ને જમીન ખેડી શકાય છે. બે અથવા ત્રણ ખેડ એ રીતે થાય તો, ખરસલું વધારે નહીં થતાં કપાસનું વાવેતર સારૂં થાયછે; ને વળી બીજે વર્ષે વાસલ જેવો એ જમીનમાં પાક સારો થાય છે.

બી ઓર્યા પછી તેના ઉપર સમાર ફેરવવાને વાર લાગવા દેવી નહીં, કેમકે જમીનમાંની વરાળ જ્યાં સુધી તાજી છે, ત્યાં સુધી દાણે જલદી ઉગે છે. સમાર ફેરવવાને વાર લાગવાથી ઘણીવાર ફરી ઓરવાની જરૂર પડે છે. આ લખનારે તરફેણ સાથે સમાર તેટલીજ પોહોલાઇનો જોડી તરફેણ કરી છે. એ તરફેણને વડોદરાના ખેતીવાડીના પ્રદર્શનમાં ઇનામ મળ્યું હતું. એ તરફેણ ઘણા અનુભવી ખેડુતોએ કેટલેએક ઠેકાણે ફેરવી જોઇ એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે એ ગોરાટ જમીનમાં ઘણી સારી રીતે ચાલે એવી છે. એમાં હજુ પણ ઘણો સુધારો થઇ શકે એમ છે. તેથી એ ઓજાર જો સારી રીતે ચાલે એમ બનાવવામાં આવે તો ઓર્યા પછી વાર લાગવાથી જે બી બગડે છે તે બગડશે નહીં એવી મારી ખાતરી છે.

છોડવા ઉગ્યા પછી તેની આજુ બાજુ ખરસલું ઉગ્યું હોય તે

કાઢી નાખવા માટે નીંદવાની ઘણી અગત્ય છે. એ વખતે એ ખરસલું જો નીંદવામાં ન આવે તો તે જમીનમાંનો કસ ચુસી લે છે, અને તેથી વાવેલા છોડવા નબળા થાય છે. તમાકુના વાવેતરમાં ઉપયોગમાં આવે એવી એક રાંપડી આ મંડળીના કેટલાક સભાસદોએ વિચાર કરી બનાવી છે. એને વડોદરા પ્રદર્શનમાં ખાસ ઇનામ મળ્યું છે. એ રાંપડી એકજ માણસ ફેરવી શકે એવી છે ને ખરસલું નાનું હોય ત્યારે તેને કાઢવામાં તે ઘણી ઉપયોગી થઇ પડે એવી છે, એવું ઘણા અનુભવી ખેડુતોએ એ રાંપડી જોઇ કહ્યું હતું.

ખેડુતે જનાવરોની કાળજીથી સાચવણી રાખવી જોઇએ. બળદોને ટાઢ તાપ, અને વરસાદમાં ખુલ્લા રાખવાની ઘણા ખેડુતોને ટેવ હોય છે. એથી જનાવરોની શક્તિ ઘણીજ કમી થાય છે. જનાવરના ખાવાના પદાર્થ સારા રાખવા. તેને વખતસર પાણી પાવું, તેની જગા સ્વચ્છ રાખવી. કચરો અથવા મેલ શરીરને લાગવા દેવો નહીં, અથવા લાગ્યો હોય તો ધોઇ નાખવો. એ વાત મહત્વની છે એમ ખેડુત લોક સમજતા નથી, પણ એથી ઘણું નુકશાન થાય છે. જનાવરને ખાવા માટે જારનાં અથવા બાજરીનાં આખાં રાડાં નાખવાનો પ્રચાર આળસુ ખેડુતોમાં ઘણો છે. પણ તે સારો નથી. એથી ઢોરના પેટમાં સારો ભાગ થોડો જાય છે; અને એ રાડાંનો ઘણો ભાગ ફોકટ જાય છે. તેમજ એ રાડાં મોટાં રહેવાથી ખાતર સાથે જલદી કોહી જતાં નથી તેથી ખાતર પણ બગડે છે. એ ચાર (ઘાસ) ના નાના નાના કકડા કરી તેને ટોપલામાં અથવા લાકડાના પીપમાં અથવા કુંડામાં રાખી જનાવરને ખાવાની ટેવ પાડી હોય તો ચારનો કાંઇ પણ અંશ ફોકટ જતો નથી, ને જનાવરને પણ તે ચાર સારી પોષક થાય છે.

આ દેશમાં બળદ સિવાય ખેતીના કામમાં બીજા જનાવર ખેડુતો વાપરતા નથી. પાડાની ઉત્પત્તિ ઇશ્વર કૃપાથી થાય છે પણ એ ગરીબ જીવોનું પોષણ કરવાની કાળજી લેવામાં આવતી નથી; તેથી એ ઉપયોગી જીવો ગુજરાતના ઘણા ભાગમાં મરી જાય છે પણ તેઓને તેમ મરવા દેવા એ ઠીક નથી, કારણ પાણી કાઢવાને, ગાડાના કામમાં તથા ખેડવાના કામમાં એનો ઉપયોગ સારી રીતે થઇ શકે એ છે. પાડા જરા ધીમા હોયછે ખરા, પણ બળદ કરતાં એ પ્રાણી વધારે મજબૂત છે તેથી એ સારા ઉપયોગમાં આવી શકે એ વિષે કાંઇ સંદેહ જેવું નથી. ખેતીના કામમાં પાડાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ગરીબ ખેડુતોને ઘ-

ણો ફાયદો થવાનો સંભવ છે.

ખેતીના કામમાં જેથી વધારે પાણી થોડે ખરચે નિકળે એવા ઓજારની ઘણી અગત્ય છે. આ દેશમાં ઘણે ઠેકાણે કોશ સિવાય બીજા ઓજારનો ઉપયોગ લોકો કરતા નથી. રેંટ ઉપર ગડવાની માળા નાંખીને માણસ અથવા જનાવરની શક્તિથી પાણી સારી રીતે નિકળી શકે છે. તેજ પ્રમાણે જો જનાવરને સારી રીતે શિખવ્યું હોય તો તેટલીજ શક્તિથી બે કોશ નિકળવાનો રેંટ બની શકે છે. એ સાથી પણ " ચેન પંપ " (સાંકળથી પાણી કાઢવાનો સંચો) આ દેશમાં ઘણો અનુકુળ પડે એમ જણાય છે; કારણ એક દઠ માણસ એ પંપ ચલાવી શકે છે. ને તેથી એક કોશ કરતાં કાંઇ વધારે પ્રવાહનું પાણી નિકળે છે. એ પંપનો ગમે તેટલા ઉતળા અથવા ગમે તેટલા ઉંડા પાણીમાં ઉપયોગ થઇ શકે, માત્ર બળ વધારે ઓછું લાગે ખરૂં. એ પંપ આ દેશમા બની શકે એવો છે, ને તેની કીમત આશરે રૂ ૫૦) પડે એમ લાગે છે. કારણ અમેરિકાથી લાવતાં તેના રૂ ૧૦૦) પડયા હતા, પણ તેની અંદર ખરાજાતના રૂ ૪૦) હતા. એ પંપ ઉપયોગમાં લેવાથી ખેડુત લોકોને ઘણો ફાયદો થશે એમ આ લખનારની ખાતરી થઇ છે.

આપણા ખેડુત લોકો તૈયાર થયેલા માલમાં ભેગ કરે છે. એ ચાલ ઘણી ખોટી છે. કસુંબામાં લોટ, ઘઉં તથા બાજરી વિગરે ધાન્યમાં કચરો, તથા મટોડી, તથા કપાસમાં કચરો નાંખેછે. કપાસનું વજન વધવા સારૂં તેને ઝાકળમાં રાખે છે. એથી તે વખતે ખેડુતને થોડો નફો થયો એમ લાગે છે પણ એથી ઘણું નુકશાન થાયછે. બજારમાં અને વિશેષે કરીને પરદેશમાં એવો માલ જાય ત્યારે ત્યાંના વેપારી લોકોનો વિશ્વાસ ઉઠી જાય છે; અને તેથી માલની કીમત સારી ઉપજતી નથી. માટે કોઇ પણ રીતે ભેગ કરવો નહીં. તેમજ કોઇ પણ કૃત્યથી માલનો ગુણ બગડે એવું કરવું નહીં. એવી રીતે ચાલવાથી પરિણામે ફાયદોજ થાય છે.

વિનંતિ.

આ વિષયને મથાળે જે કહેવત લખી છે તે ઘણું કરીને બધા ખેડુત લોકોને આવડે છે, પણ તેનો વિચાર કરી લક્ષપૂર્વક પોતાનો ધંધો ઘણાજ થોડા કરે છે. ખેતી ઉપર આ દેશમાં ઘણા લોકોનો નિર્વાહ છે, અને દિવસે દિવસે પ્રજા વધતી જાયછે; માટે ખેતીનો સુધારો થવાની ઘણી જરૂરછે. એ વિષય ઉપર લખાય તેટલું થોડું, એવા મહત્વનો એ વિષય છે. તથાપિ જે વાતનો અનુભવ આપણા ખેડુત ભાઇઓ સહેજ

લઇ શકે એવી કેટલીક વાતો વિષે, સુચનાઓ તેમના આગળ મૂકવામાં આવે તો સારૂં એમ ધારી આ પત્રીકા સેવામાં મૂકી છે.

ઘણા ખરા ખેડુતો વાંચી શકતા નથી. આ ચોપડી વખત તેમની નજરે પણ પડનાર નથી. માટે મેહતાજીઓ, તળાટીઓ, વિદ્યાર્થી-વગેરે જેઓ વાંચી શકે એવા છે તેઓ પોતાને ત્યાંના ખેડુતોને આ ચોપડી કૃપા કરી વાંચી સંભળાવશે, અને પોતાથી બને તેટલી સમજુંત આપશે. ચોપડીનો અનુભવ લઇ ફાયદો થવાનું કોઇ પણ જણાવશે તો લખનારને ઘણો આનંદ થશે.

અંક ૫ મો.

મારા વાહાલા વાંચનારાઓ, જેમ માળાના મણકા ધ્યાન દઇ ફેરવો છો, તેવો હું આ એક માળાનો મણકો છું. તે તમો શ્રદ્ધાથી ફેરવશો, તો તમો ખરેખર સુખી થયા વિના રહેનાર નથી; કેમકે હું તમો ભાઇઓ ને બેહેનો આગળ એટલા માટે રજુ થયેલો છું કે તમો મને સમજો ને અણસમજુને સમજાવો. મને કોઇ છાપશે છપાવશે, તો મને પ્રગટ કરનાર તરફથી હરકત લેવામાં આવસે નહી. નકામું ટાયલું કરી જગ્યા રોકવા કરતાં હવે મારૂં કામ શરૂ કરૂં છું.

સુબોધ.*

મારા સ્વદેશી ભાઇયો અને બેહેનો, હાલ આપણી સ્થિતિ કેવી છે તે તમો જાણો છો. વારંવાર સુબોધ થવાની જરૂર છે, માટે તમોને બે બોલ કહેવાના છે. તે પર લક્ષ આપી તે સારા લાગેથી તમે પોતાના જીવ ખરેખર સાચવો. તે એ છે કે, સત્યનો સ્વીકાર કરો. કાયીક, વાચીક, અને માનસીક એ વિચારમાં સત્ય કદી પણ છોડશો નહીં. જુઠી સાહેદીઓ કદી પુરશો નહીં. અસત્ય વિના આ સંસારવ્યવહાર ચાલવાનો નથી, એ પાપ ભરેલી સમજુત બિલકુલ છોડી દો. સદા સર્વકાળ મનમાં ઇશ્વરની ધાસ્તી રાખો; કારણ કે ઇશ્વરથી જે બીએ છે, તેને બીજા કોઇથી બીવાનું રેહેતું નથી. નઠારૂં વ્યસન છોડી દો. એટલુંજ નહીં, પણ બીજાને જે ખોટું વ્યસન હોય તે પોતાને છે એવું સમજીને તેને બોધ કરી એ પાપથી તેને છોડાવો. મોંમાંથી કઠોર શબ્દ બોલી જીભને આભડછેટ નહીં થવા દો. ગુરૂને નીચે પડી પગે લાગો, તેમ માબાપનું સારી પેઠે માન રાખી પુત્રતાનું ભૂષણ કરો. દીકરાને સારી સોબત, વિદ્યા અને સારા ગુણ લાગવા માટે મેહેનત કરવી. કરજ [દેવું] કરો નહીં. ગંદવાડ નહીં રાખતાં જેટલી બને તેટલી ચોખાઇ રાખતા જાઓ. ચોખાઇ અને સફાઇ એજ આરોગ્યતાનું મોટું કારણ છે. શરીર નિરોગી રહેવા માટે સાદો ખોરાક (અન્ન) ખાઓ, આરામ લો, બ્રહ્મચર્ય પાળતા જાઓ; એટલે આવરદાની વૃદ્ધિ થઇ સંસારીક સર્વ કામો સિદ્ધ થશે. નાની વયમાં છોકરાનાં લગન થયેથી લોકોનો આવરદા, શરીરની પ્રકૃતી, અને મજબુતાઇ તદન ઓછી થઇ જઇ પ્રજા નબળી થઇ ગઇ છે. બળ, ધૈર્ય, અને સાહસ નહીં જેવું થઇ ગયું. નઠારા ગુણો તમારી પાસે નહીં આ-

---

* લખનાર પરમાનંદ ભોળાભાઇ પારેખ.

બધા માટે સારી સોબત અને ઉદ્યોગ પકડો. નકામો ગયેલો વખત ફરીથી આવતો નથી, માટે આવરદાનો સારો ઉપયોગ કરો; આળસ છોડી દ્યો. પરોપકાર થાય તેટલો કરો, અને જ્ઞાનનો વિસ્તાર થવા જોગ જે વાત હોય તે લો. ઢોંગ ડોળ કરી નકામો ખર્ચ કરો નહીં. છોકરાનું પોષણ કરવાની અને તેને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાની આપણામાં તાકાદ છે કે નહીં, તેનો પહેલેથી વિચાર કર્યા શિવાય તેનું લગ્ન કરવું નહીં. જે દેશમાં તમે જન્મ લીધોછે તે દેશના લોકનું અભિમાન પકડી તેમનું સારૂં થાય એમ કરો. સર્વ માણુસ સાથે ભાઇચારાનો સબંધ રાખો, કેમકે સઘળાં એક બાપનાં બાળ છો. પુસ્તકોનો વધારો કરી તેનો પ્રસાર કરો અને વાંચનારની સંખ્યા જાદે થાય તેમ કરો. ઉદ્યોગી લોકોને મદદ આપી ભીખારીઓની સંખ્યા કમી થાય તેમ કરો, કારણ તેમાંજ દેશનું ભલુંછે. ભીખારીયોથી દેશને લાંછન લાગે છે અને દરીદ્રતા વધેછે. કોઇ સાથે વેર કરવું નહીં કોઇની નીંદા ન કરો અને સારા કામમાં ભેગા રહો. ખેતીમાં વધારો કરો, કળા, કૌશલ્ય અને બુદ્ધિવાનોની સંભાળ રાખો, કારણ કે અન્ન પાકશે અને નફો થશે તો સર્વને ખાવા મળશે. ઉંઘ આવ્યા શિવાય સુવું, અને ભૂખ લાગ્યા શિવાય ખાવું એમ કદી પણ થવું નહીં જોઇએ. સાંચા (વરાળયંત્ર)નો ઉપયોગ કરી મહેનતમાં સહેલું થાય તેમ કરો. સર્વ કામમાં ઇશ્વર ઉપરજ ભાવ રાખો. વાદ વિવાદ પડે તો ચાર સ્નેહી અને ભલા માણસ પાસેથી તેનો ખુલાસો સમજી તે કહે તેમ નિકાલ કરવો. અદાલતમાં (કોરટમાં) કજીઓ લઢી લેહેણું લેવાની ઇચ્છા રાખો નહીં. સત્યથી લાજવું નહીં; અને અસત્યનો ભય રાખવો. નોકરી કરતાં સ્વતંત્ર ધંધો સુખકર છે.

ચોપડી વાંચવામાં બની શકે તેટલી કાળજી રાખવી, પરદેશ મુસાફરી કર્યાથી ડહાપણ આવે છે. ઇતિહાસ વાંચતા રહેવું, ગપ્પો, તડાકા અને કુથલીઓ કરવામાં વખત કાડવો નહીં. સત્યનો શોધ કરવો મંત્ર, જંત્ર, તંત્ર, કીમિયો, ભૂત, મુહુર્ત, પ્રશ્ન, શુકન એ સર્વ વહેમ છે. ધીરજ અને શાંતિ રાખવી. કોઇનો વિશ્વાસ કદી તોડવો નહીં. ભાંગ, દારૂ, જુગાર અને છીનાળુ એ વ્યસનવાળા લોકો પાસે કદી પણ ઉભા રહેવું નહીં. સ્વદેશી કારીગરના હિતને માટે દેશી ચીજોથી જેટલું નભી શકે તેટલો નિભાવ કરવો. વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થયા સિવાય છોકરાનુ લગ્ન કદીએ કરવું નહી. પાણી ચોખ્ખું જોઇ તેને લુગડાથી ગળ્યા શિવાય પીવું નહી. હવા ચોખી જોઇ તેનો જેટલો લાભ લેઇ શકાય તેટલો

સેવો. છોકરીઓને વિદ્યા શિખવવી, ઘર સાફ રાખવું, જમીનનું ખેડાણ મહેનતથી કરાવવું જેથી જાદે પાક થઇ નફો થશે. ઢોર, જનાવરો અને ચાકરોને કાળજીથી પાળવાં. જે વ્યવહાર લખાણથી કરવા જેવો હોય તે મોઘમ અને મોઢાની બોલીથી કદી પણ કરવો નહીં. વગર કારણે મોટું ઘર બાંધવુ નહીં. વ્યવહારમાં કુશળ રહેવું. બીજાની મીત્રાઇ થાય તેટલી કરતાં જવી. અરજદાર અને ગરજવંતા ઘણા લોક હોય છે માટે કોઇનું પણ અપમાન કદીએ કરવું નહીં, ને તરછોડવા નહીં. ઘણી ચીકણાશથી અને ધર્મના ગર્વથી દ્વેષ કરવો એ ગુર્ખાઇની નિશાની છે. માણસની લાયકી આપણને ખબર નહીં હોય તો બીજાથી સમજી લેવી. હું પોતે સર્વ સમજુછું, એવો નકામો ગર્વ કરવો નહીં. ખોટું બોલવું નહીં ખોટી પ્રતિજ્ઞા કદી ન કરો. હમેશ પોતે નાનો છું એમ સમજી રાખવુ. તેથી ઘણો ફાયદો થાય છે. વાજબીપણાથી ચાલવું, કોઇપર જુલમ, ગેરઇનસાફ, તરફદારી, સિફારસ કોઇ કરતા હોય તો આપણાથી બની શકે તેટલી મેહેનત કરી તે બંધ પાડવા ડહાપણ ભરેલી યોજના કરવી. જુની વાતોનો શોધ કરવો. મુસાફરને મદદ કરવી, રસ્તો ચુકયો હોય તેને રસ્તો દેખાડવો. રોગીને ઓસડ આપવાની તજવીજ કરવી. દુખીઆરા માણસની આસના વાસના કરવી. મેહેનતથી કંટાળવું નહી કેમકે તેથી શરીરને ફાયદો છે. વિવેક અને સંસારીક રીતભાત શિખવી; કારણ કે તે વિષેની માહીતીજ ન હોય તો, ફજેતી થવાનો પુરો સંભવછે. લખવાની રીત, ભાષણની રીત, અને હિસાબ વિગરે રાખવાની રીત અવસ્ય શિખવી જોઇએ. સ્ત્રીઓની સંભાળ રાખવી. વિનાકારણ ખર્ચ કરવો નહી, કારણ કે તેથી ઘણા રાજા, ઇનામદાર, જાગીરદાર, અને વેપારીઓ નહીં જેવા થઇ ગયા છે. દારૂ પીવાથી કોળી, માછી, કુંભાર અને ગોલા વગેરે છેક આળસુ થઇ ગએલા છે, ને તેમને ધંધો વેપાર કશો સુજતો નથી. તેથી છેક દરિદ્રી જેવા થઇ ગયા છે, તેમજ ભાંગ, અફિણ, ગાંજો એ સર્વ શરીરની હાની કરતા છે. માટે તેથી હમેશ દૂર રહેવું. સાદાઇ રાખવી ડોળથી ખર્ચ કરવો તેને બીજા ખોટું માને છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું. છાની વાત ઉઘાડી કરવી નહીં. પુરૂષાર્થ કરવામાં કુશળ રહેવું. પેહેલો પુરૂષાર્થ વિદ્યા. બીજો પુરૂષાર્થ ધર્મ, ત્રીજો પુરૂષાર્થ ધન, ચોથો પુરૂષાર્થ પરોપકાર ને સારી કિર્તી. સંકટ આવે તો પણ દુરાચારી કરવી નહીં. સર્વ સાથે ભાઇચારાથી વર્તવું. પવિત્રપણું સાચવવું. ઇશ્વરની ભકિત રાત દિવસ મળી સાઠ ઘડીમાંથી દરરોજ ઓછામાં ઓછી ઘડી બે ઘડી પણ કરવી. મત-

લખીઆપણું રાખવું નહી. જેને નાનો મોટો અધિકાર મળે તેમણે સરકારે નીમી આપેલા પગારથી ગુજારો કરવો જોઇએ; અને કોઇ પાસેથી લાંચ, નજરાણો વગેરે કાંઇ પણ કદી લેવું નહી. વગર દરકારથી બીન તસ્દારીએ પોતે વર્તો. હમેશ આપણને દુઃખ કિંવા સુખ થાય છે, તેજ પ્રમાણે બીજાને પણ થાય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. કોઇએ આપણા ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તો તેને બદલે તેના ઉપર ઉપકાર કરવો એટલુંજ નહીં પણ તેના ઉપર વિશેષ પ્રેમ રાખવો. તમે વેપાર રોજગાર કરતા હો તો ખોટું માપ રાખતા નહીં; ગરજવાનની ગરજ પ્રમાણે તેની પાસેથી મનમાનતું વ્યાજ, મંડામણ, શીરપાવ લેઇ તેને ખાડામાં નાંખવો નહીં. ખોટો માલ ખરો કહી વેચવો નહી. જાતિ સંબંધી અને ધર્મ સંબંધી દ્વેષ કરવો નહીં. વખત જોઇ થોડું કિંવા વત્તું બોલવું, પરંતુ ગેરવાજબી કદી પણ બોલવું નહીં. નકામા બેસી રહેવાનો વખત આવેથી અમસ્તા બેસી રહેવું સારૂં, પરંતુ બીજા ખીજ પાડે તેવું ભાષણ કરવું નહી. બૈરાંની અને બાળકોની સહજ નિંદા કરવાનો હલકા લોકોનો ચાલ છે. પરંતુ તે ચાલ છોડી દેવો, એ ઘણું સારૂં છે. એકથી વધારે ઓરતો કરવાથી આપણે દુખી થઇએ છીએ, અને એક ઓરત કરવી તે પણ તેનું પોષણ થઇ સકશે એનો વિચાર કરી કરવી. આ લોકમાં માબાપ જેવું બીજું કાંઇ પૂજ્ય નથી, એવું સમજી તેમની અદબ રાખવી; તેમના ઘરડપણમાં તેમને બની આવે તેટલી મદદ કરવી, આપણા ભાઇ ભાંડુ સાથે હેતથી ચાલવું. ધન કેટલુંએ ભેગું કર્યું, તો પણ તે હમેશ રહેતું નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું, ધર્મ સારો પાળવો, જેમને પ્રજા નહીં હશે, તેમણે તેથી દુઃખ નહીં પામતાં ધર્મનો આશ્રય કરવો, લાયક અને વખત વિચારી દેશ વર્તમાન જોઇ ધર્મ કરવો; તે પણ લોકોના હમેશના સુખમાં વધારો થાય, તેવા પ્રકારે કરવો. કોઇનું દેવું (કરજ) લીધું હશે તે આપવાની મનમાં કાળજી રાખવી, કારણ તે ન આપ્યું તો ઇશ્વર આપણી પાસેથી કોઇ કાળે પણ અપાવ્યા સિવાય રહેનાર નથી. જો આપણે તે ન આપ્યું તો તે એક પ્રકારની ચોરી છે. વગર ઉદ્યોગી રહેવું નહીં; ઉદ્યોગ એ લક્ષ્મી છે. માર્ગમાંથી કોઇ પણ જણસ અથવા પૈસો વગેરે માલ જડયો, તો તે જેનો તેને પાછો મળે એવી તજવીજ જેમ બને તેમ જલદી કરવી. સેહેજ સાજ કોઇનો ઉપકાર માથે ચઢાવવો નહીં. કોઇના બાગમાં કિંવા ખેતરમાં માલ જોઇ તે જબરાઇથી લેવો નહી. હમેશ એવું ધ્યાનમાં રાખવું, કે કોઇ પણ વસ્તુ મહેનત સિવાય

પેદા થતી નથી, માટે જેણે મહેનત કરી હશે તે તેનો માલીક હોવાથી તેનાજ પકરમાં તે પડવી જોઇએ. માટે તે માલ જો બીજો કોઇ લેઇ જાય તો તે ચોર કહેવાય. સચ્ચાઇ ડુબાવનારને ઇશ્વરના ગુનેહગાર સમજવા. પૈસાથી બીજો શકિત પ્રમાણે સેવી આપવી. વિના કારણ ટંટો વકશાર કરવામાં ઘણુંજ ખોટું થાય છે, માટે તે કામમાં પડવું નહીં. ઉદાર બુદ્ધિ રાખવી; કંજુસ બુદ્ધિ એ હલકાઇનું લક્ષણ છે. સંસાર ત્રણ પ્રકારનો છે; અલ્પ, મધ્યમ, અને ઉત્તમ. અલ્પ સંસારીકો મતલબ ફકત સાધે છે, અને પોતાનું પેટ ભરી છોકરાં બચ્ચાં પોષે છે, તેમને એ શિવાય બીજુ કાંઇ દેખાતુ નથી. મધ્યમ સંસારીકો કીર્તિપર ધ્યાન આપે છે; અને ઉત્તમ સંસારીકો પરોપકારમાં નિમગ્ન રહે છે. માટે ઉત્તમ સંસારીક થવાય તેટલું શકિત પ્રમાણે થવું.

અંક ૬ ઠો.

*લાંચ અથવા રૂશ્વત.

રૂશ્વત લેવી એટલે જે કામ કરવા વિશે આપણે કરાર કર્યો છે, તે કામ કરવાનો મ્હોબદલો નીમેલા આયપદ સિવાય બીજી હરેક રીતે બીજા પાસેથી કાંઇ પણ મેળવવું તે.

લાંચ લેવાના અનેક પ્રકાર છે, પ્રત્યક્ષ પૈસા લેવા, એજ લાંચ થાય છે એમ નથી, કાંઇ જણશ લેવી કિંવા મ્હોબદલા સિવાય વખત કઢાવવો, કિંવા બીજું એવાજ પ્રકારનું કામ કરાવવું, એ સઘળાને લાંચ કિંવા ગેરકાયદે મહેનતાણું કહેવાય.

સરકારી નોકર તેને સોંપેલા કામથી અને હોદ્દાથી સર્વે લોકમાં આબરૂદાર અને વજનદાર મનાય છે, તેથી એવા ગ્રહસ્થ જો પ્રમાણિક અને નિર્લોભી હોય તોજ જે લોકો ઉપર તેમની સત્તા હોય છે, તેમને અને સરકારને પણ ફાયદો થાય.

જો વિચાર કરશો તો લાંચ લેવી, અને ચોરી કરવી એમાં તદન મારા મત પ્રમાણે ફરક નથી. ચોરી કરવી અને લાંચ લેવી એ સરખુંજ છે પરંતુ ચોરી કરવી, એ જેવું સઘળાને ખરાબ ને નીચું કામ લાગે છે તેવુંજ લાંચ લેવાનું લાગતું નથી, તથા આ દેશમાં લાંચ ખાનારને તેટલો અપવાદ પણ લોકો આપતા નથી, કારણ એ ચાલ પુર્વાપરથી ચાલતી આવીછે, અને કેટલાંક રાજ્યોમાં લાંચ ખાનારની જેટલી ગેરઆબરૂ થવી જોઇએ તેટલી હજી થવા લાગી નથી, તેથી કરીને એનો દોષ ઓછો થયો છે, તો પણ હાલના કાળમાં એકંદર વિચાર કરશો તો ઇંગ્રેજ લોકોની સત્તા જેમ જેવી દ્રઢ થવા લાગી છે, તેમ તેથી લાંચ લેવાની ખોડ પણ દૂર થવા લાગી છે, એ ઘણી સારી વાત છે.

જે પદાર્થ ઉપર બીજાનું ધણીપણું છે, તે પદાર્થ જબરાઇથી અથવા છુપી રીતે કઢાવી લીધો, તેને ચોરી એવું કહે છે. ચોરને ઓદ્ધાનુ કિંવા આબરનું ભાન હોતું નથી, તેથી તે ખરાબ નૈયતથી તજવીજ કરીને અને છુપી રીતે વર્તે છે; પરંતુ લાંચ લેનારનો તેવો પ્રકાર નથી. ધોળે દહાડે ચોરી કરીને ઉલટી રીતે આબરૂદાર અને લોકોમાં મોટા દીમાકથી વર્તે છે. ચોર પોતાના હથિઆરથી ને શરીરના બળે કરીને બીજાના ઘરમાં પેસે છે, ને લાંચ ખાનારા તે પોતાના ઓદ્ધાના જોરથી, કાયદાની ધમકી બતાવી બીજાને લૂટે છે.

---

* લખનાર પરમાનંદ ભોળાભાઇ પારેખ.

બીજા પ્રકારથી જોઇએ તો લાંચ લેવી એ ચોરી કરતાં પણ નીચું કર્મ છે, કારણ કે ચોરને દળદરથી અને પેટ માટે ચોરી કરી (કોળી, માછી, ભીલ અને વાઘરી ઇત્યાદિ લોકોને) એવા પ્રકારનું કારણ કાંઇ પણ કહેવાને હોય છે; પરંતુ સરકારી નોકરને તેવું કારણ નથી, કેમકે તેમને દરમાયો મળે છે. નોકરી લેવા પહેલાં તે એવો કરાર કરે છે કે હું પક્ષપાત કરનાર નથી, કોઇ પાસેથી લાંચ કે ભેટ લેનાર નથી. એવો કરાર થયા છતાં ઉલટા વર્તે ત્યારે તેની યોગ્યતા ચોર કરતાં વધારે હલકી માનવાને હરકત નથી.

રૈયતે પોતાના સુખ માટે અને રક્ષણ માટે જે સરકાર કબૂલ કરી તે સરકારનું અંગ કામદાર લોક થાય છે; રૈયતના સો રક્ષણ માટે મોટા મોટા વતનો અને પગાર આપી તેમને હોદ્દેદાર નીમે છે. જો પ્રજા અંદર અંદરમાં નિયમ પ્રમાણે ચાલે તો રાજાનો ગરજ છેકજ રહે નહીં; પરંતુ અધિકારીઓ સિવાય પ્રજાનું રક્ષણ થતું નથી, માટે પ્રજા છેકજ કોદરાનો રોટલો ખાઇ ચોખા, ઘઉં તમારે હવાલે કરેછે. તમે વરસાદમાં નહીં જતાં, હળ નહીં લેતાં, ખેતરમાં નહીં લણતાં, પોતાને ઘેર ચેન કરો છો. તે શા ઉપર? એનો વિચાર કરશો તો રૈયતના મેળવેલા ઉપર છે એમ માલમ પડશે. ત્યારે તમને રૈયતની મેહેનતનો ઉત્તમ ભાગ સરકારે આપ્યો છે, તે એવા માટે કે તમારી તરફ હજારો લોકોનું સારૂં કરવાનું છતાં, લુચ્ચા અને ખટપટીઆ લોક તમને અન્યાય કરવાને પ્રવર્તાવે છે અનેક ઉપાયથી યોજના કરી વશ કરે છે, લાલચ દેખાડે છે, તેનાથી તમારે મોહિત થવું નહીં જોઇએ; એટલા માટે સરકાર તમને સારો પગાર આપે છે, તમને ન્હાનાથી તે મોટા સુધી, શ્રીમંતથી ગરીબ સુધી, ઇનસાફના કામમાં સર્વને સરખા ગણવાની યોજના કરી છે. વાસ્તવિક જોઇએ તો, ગરીબ રૈયતને કોદરાનો રોટલો અને ઓઢવાને જાડાં પાતળાં લુગડાં મળતાં નથી; પરંતુ તમારા તરફ જોઇએ તો તમે છાનદાર ઉંચાં ઉંચાં લુગડાં પેહેરો છો, પણ કોઇ દહાડો, વણવાનું કામ કરવાને ગયા નથી. તમે પોતાની સ્ત્રીઓને અને બાળકોને સોનાથી સુશોભિત કરો છો, પણ જાતે ખાણમાં કદી ખણવા ગયા નથી. તમે મોટા ઘરનો ઉપયોગ લ્યો છો, પણ કોઇ દહાડો રાનમાં લાકડાં લેવા ગયા નથી. તો રૈયતની મેહેનતથીજ સર્વ સુખોનો ઉપભોગ લ્યો છો, એમ કહેવાય. ખરૂં જોઇએ તો ગરીબ લોકોની અંગ મેહેનત આગળ તમારો પોતાનો શ્રમ કાંઇજ નથી, એવું છતાં તમારે ઘેર રૂપીઆના તોડા અને દાણાની પોઠો પડે

છે. ત્યારે સહેજ રીતે મનમાં એવું આવે છે કે, એ જે સંપત્તિ અને એન ભોગવો છો તે ગરીબ લોકો પાસેથી પ્રાપ્ત થયાં છે; તો તેનો બદલો ફીટવા માટે તેમનાં હિત, અહોનીશ ધ્યાનમાં લેવાં એ નોકરની ખાસ ફરજ છે.

રૈયત લોક, તમને પોતાના સુખનો મોટો વિભાગ અર્પણ કરે છે, તેનો હેતુ તમને સોંપેલું કામ તમારે સારી રીતે ચલાવવું એજ છે. તમે મહેનત કરો છો માટે તમોજ સુખ ભોગવવાને પાત્ર છો એવું નથી; કારણ તમારા કરતાં શરીર મહેનત તડકામાં જઇ કરનારા ઘણા છે; પરંતુ તેમને પેટભર અન્ન સુદ્ધાં મળતું નથી. તમારી બુદ્ધિ સારી જોઇએ. તમારે નિતીથી ચાલવું, લોકોનું કલ્યાણ કરવાનો રસ્તો અહોનિશ પકડવો, રૈયતની આબાદી માટે શ્રમ કરવો, બીજાનો ઘાત કરવા માટે કોઇ મોહિત કરે તો થવું નહીં. એ બાબતની મોટી જવાબદારી તમારા ઉપર સારો પગાર આપી સોંપી છે. કારણ જે તમે ખાઓ છો, પીઓ છો, એ સઘળું રૈયતનું લેહેણું છે, તેનો ફડચો બરોબર કામ કર્યા સિવાય કદિ થનાર નથી. એ પ્રમાણે તમે રૈયતના દેવાદાર છો, એમ ખાત્રીથી સમજો.

લાંચ ખાવી એથી વિશ્વાસઘાત પણ થાય છે. કારણ લોક અને સરકાર તમારા ઉપર એવો ભરૂસો રાખે છે કે, તમે પોતાનું કામ ઇમાનદારીથી ને ઇતબાર્શથી ચલાવશો, અને એજ હેતુથી તમારે સોગન લેવા પડે છે, અથવા કરાર લખી આપવો પડે છે. તમે કચેરીમાં અથવા દરબારમાં કામ ઉપર બેસો એટલે નાનું, વરડું તમારી સામે આવો, તે એવી આશા રાખે છે કે તમે ફોકટ હોદ્દાની ધમકી આપનાર નથી, ને નિષ્પક્ષપાતથી ઇનસાફ કરશો. એવા પ્રકારે લોકોનો પુરો ભરૂસો તમારા ઉપર હોય છે તો એવા કામમાં જો તમે ખોટું કરશો તો મોટા પાતકને પાત્ર થશો. રૈયતનું દેવું ઘણું કઠણ છે તે સાધારણ દેવા પ્રમાણેનું નથી; માટે તેના નિકાલ માટે ઘણુંજ સાવધ રહેવું જોઇએ. જ્યારે ગાડીના સાધનીક ખરાબ ઘોડા અને અકળાએલા બળદીઆ પીઠપર ભાર લઇ ચાલે છે, અને ડોક ઉપર પીડા કરનારી ઝુંસરી, અને રાનમાંથી લાકડાંના ભારા લાવનાર મજુર, તડકામાં પાણીથી તૃષા થએલા ચાલતાં જ્યારે જ્યારે નજરે પડે છે, ત્યારે ત્યારે મનમાં ઘણી દયા આવે છે, પરંતુ વિચાર કરી જોતાં એવું લાગે છે કે જો તે હાલ ગરીબીમાં દેખાય છે તો પહેલે જન્મે મોટા ન્યાયાધીશ, મુત્સદી, ઇનસાફદાર વગેરે હોય, અને રૈયતના દેવાનો એમણે યોગ્ય રીતે ફડચો નહીં કર્યો હશે, તેથી

આ જન્મે ઇશ્વર એમની પાસેથી એવું સંકટ ભોગવાવે છે, એવો વિ-
ચાર મનમાં આવશે. માટે તે ગરીબોના દાખલા મનમાં લાવી ઘણીજ
બીકથી વર્તવું જોઇએ. ઇશ્વર કોઇપણ માણસને અન્યાયથી ખાવાનું
આપતો નથી, એ ધર્મશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે.

કેટલાએક લોક એવું સમજે છે કે સંસાર નાશવંત છે. સંસાર
ના અને રાજ્યના અંતે નરક† છે. એ માટે એવાથી બચાવ થવા માટે
અને દેહ સાર્થક થવાને સેવા પુજા, સ્નાન સંધ્યામાં કોઇ કોઇ વખત
ઘણા લોક નોકરીની દરકાર વગર ઘણો કાળ ગાળી દે છે; પરંતુ બ-
રોબર વિચાર કરવાથી નોમેલું કામ નિતિથી અને સત્યથી ચલાવ્યું, તો
તેમાંજ સેવા, પુજા, સ્નાન, સંધ્યાદિક સઘળા નિયમ ધર્મ આવે છે. સ-
દગતિ માટે જુદુ સ્નાન સંધ્યા અને તીર્થ યાત્રા વગેરે કરવાની જરૂર
નથી. ભારતમાં નાના પ્રકારનાં દાન ધર્મ ફરમાવ્યાં છે. તેમાં છેવટે એવું
ફરમાવ્યું છે કે, અભય દાનની ફળ પ્રાપ્તી મોટી છે. માટે એવું અમુ-
લ્ય દાન કરવાની જેની પાસે સવડ હશે, તેમણે પુણ્યની પ્રાપ્તી કરવા
કરતાં સોંપેલું કામ અવશ્ય કરવું. તમારે કોઇને વિના કારણ બીવડાવા-
વો નહીં. એવું કરો કે રૈયત ન્યાયાધીશથી નહીં, પણ ન્યાયથી બીએ.

ખરાબ કર્મ પ્રસિદ્ધ થયા વગર રહેતું નથી, અને આ લોકમાં
કદી ન થયું તો ઇશ્વર સર્વેનો ઝાડો લેશે. આ લોકમાં જો ઇશ્વર પાપ-
ની સજા કરવાને પ્રગટ થશે નહીં, તો તેનો બદલો કદી પણ ચુકનાર
નથી. માણસની નજર ચુકવવામાં ફળ શું? ચુકવશો તો બમણા પા-
તકને પાત્ર થશો. જે કામ તમે સ્વિકાર્યું છે તેની ઉતાવળ કરી પુન્ય અ-
ર્થે કરવા લાગ્યાથી તેનું ફળ કદી થનાર નથી. ઇશ્વરને સંતુષ્ટ કરવો હશે
તો જે કામ આપણે હાથમાં લીધેલું છે, તે સત્યથી, અને એક નિષ્ઠાથી
ચલાવવું. તેમાંજ સઘળી સ્નાન, સંધ્યા, પુજા, સેવા, યાત્રા, આવી ગઇ.
પેશવાના દરબારમાં પ્રસિદ્ધ રામશાસ્ત્રીએ પ્રથમ માધવરાવ પેશવાને, તે-
મનું સ્નાન સંધ્યા તરફ મન ઘણો વખત ગાળવામાં વળેલું હોવાથી, ક-
રેલો સખત ઉપદેશ જગ પ્રસિદ્ધ છેજ.

કેટલાક પ્રકાર એવા છે કે, અમારો પગાર થોડો, કુટુંબ મહોટું,
ભાઇબંધ, સ્ત્રીઓ ને છોકરાંનો નિર્વાહ ચાલવો જોઇએ. માટે થોડો અ-
ન્યાય કર્યો એટલે શું થયું એવું કોઇ કહેશે તો તે પણ બરોબર ન-
થી; કારણ કુટુંબની ઉપજીવિકા માટે લાંચ ખાધી, તો નોકરી જશે અ-

---

† એ ખરું છે કિંવા ખોટું છે, એ વિશે હું કાંઇ પણ કહેતો નથી.

ને સજા ભોગવવી પડશે, અને મરી ગયા બાદ, પાતક જેનું તને ભોગવવું પડશે. વાલ્મિક રૂષિએ પોતાના કુટુંબમાંના દરેક માણસને ચોરીના પાતક વિભાગી થશો કે? એવું પુછ્યું હતું, તેના ઉત્તરો તેમણે આપેલા વાલ્મિક રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે.

લાંચ ખાવાથી અન્યાય ખરો; પરંતુ કેટલાએકને એવું લાગે છે કે, ખરા પક્ષ તરફથી પૈસો આપો તો તથી ઘણો ખરો અન્યાય થતો નથી, પરંતુ એ પણ બરાબર નથી; કારણ પૈસો કોઇ ફોકટ આપતું નથી. એવો વિચાર કરો કે, જો તમને કામ નહીં હશે તો તમારે ઘેર કોઇ પૈસો લે આવે છે કે? તમારે તેના તરફનું કામ કરવું, અને સામા પક્ષને બૂરાડવો એ આશાથી, તે પૈસો આપતો હોય છે. તો તમે યજમાન પાસેથી કીંવા સરકાર પાસેથી નીમેલા આયપદ સિવાય બીજી રીતથી જે પૈસો લેશો તે સઘળું લાંચ થાય છે.

પહેલાં ન્યાયાધિશનું કામ મળ્યું, એટલે કામનો સંકલ્પ હોય છે કે, હું પક્ષપાત કરનાર નથી, અને લાંચ ખાનાર નથી; પરંતુ ગામના લુચ્ચા લોક ધીમે ધીમે મિત્રાઇ કરી, કોઇ પણ રીતથી મન વળવવા માટે યત્ન કરે છે, અને દોસ્તી થઇ એટલે પોતાની મતલબ સહેજ રીતે સાધી લે છે, માટે એવા પ્રકારના લોકને આપણે ઘેર ન આવવા દેવા વિશે, અને તેમની સાથે સ્નેહભાવ કમી કરવા વિશે ઘણી નજર રાખવી જોઇએ. લાંચ આપનારા મહોડા ઉપર સારૂં બોલે છે, પરંતુ ઉમરા બાહેર ગયા બાદ નિંદા કરતા જતા હોય છે.

જેવી સોનાની અને જવેરાતની કિમ્મત ડાઘ લાગવાથી ઉતરી જાય છે, તેવીજ વિદ્વાન ન્યાયાધિશની યોગ્યતા પક્ષપાતી અને લાંચ ખાનારાના આચરણથી ઘણી કમી થાય છે; માટે ઘણા સાવધ રહેવું જોઇએ. જેવી ઓરત તોછડા સ્વભાવની અને કંકાસીઅણ ને મર્જી પ્રમાણે ન ચાલનારી હોય તો ચાલે, પરંતુ વ્યભિચારણી હોય, તો પરવડતી નથી; તે પ્રમાણે ન્યાયાધિશ એકાંતની મંડળીમાં મળીને નહીં ચાલનારો, પ્રસંગે ઇનસાફના કામમાં કમી ધૈર્યતા વાળો હોય તો પરવડશે; પરંતુ સારૂં બોલી પૈસો ખાનાર, લોકોને કદિ પણ પરવડતો નથી.

એક દુષ્ટ માણસે નિરપરાધી માણસ ઉપર ખોટી ફરિયાદ કરી, અને તેમ સજા થવી, એવી ન્યાયાધિશને મુઠ ચાંપી. તો તે ગરીબ માણસને શિક્ષા ભોગવવી પડનાર કે નહીં? અને એવા અન્યાયના આચરણથી એની સ્ત્રી, છોકરાં અને સઘળા કુટુંબને જે હેવાલ ભોગ-

આ પડશે તેનું પાતક કહોને લાગશે? એવી કારકોર્દીને મોગલાઇ કહે છે. મોગલાઇ આવી, કે ન્યાય નાશી જાય છે, એ સ્પષ્ટજ છે. એવું મનમાં થયું એટલે પ્રજા ભાગે છે, પત દુ:ખી થાય છે, અને સત્યનો પાયો ખુડી જાય છે, ને સત્યાનાશ વળે છે.

અપરાધીને સજા ન થતાં છૂટશે, તો કદાચિત ચાલે, પરંતુ એકાદ ગરીબ માણસને લાંચ ખાઇ સજા કરવી, એ કૃત્ય ઘણું ભયંકર છે. વખતે લુટારૂ માણસની ભેટ થઇ તો ચાલશે, પરંતુ એવા કૃતઘ્ની માણસની કદી ભેટ ચાલશે નહીં. તેના આચરણ શરીર ઉપરનાં રૂંવાટાં ઉભાં કરનાર હોય છે! લુટારૂ દ્રવ્ય હરણ કરવાના ઇરાદાથી રાનમાં એકાન્તે અને છાની રીતે બીજાનો નાશ કરે છે; પરંતુ એ પક્ષપાતી ન્યાયાધિશ છાનોમાનો બેસી હસતો, બોલતો, દરબારમાં ભર દિવસે બીજાનાં ગળાં રેંશી કાપે છે.

ઘણો વખત ગાળી વિદ્યા સંપાદન કરી, પણ શરીરમાં જો સત્ય નથી, તો તે વિદ્યા કાંઇ ખપની નથી. એવા પ્રકારે વિદ્યા શિખેલો માણસ જમણવારમાં જમવા ગયેલો જેવો ભુખ્યો આવે છે, તેવું થાય છે. વિદ્યા શિખ્યાનું ફળ એજ કે અંગે સદગુણ આવી, ઇશ્વરની ઓળખ થવી. વિદ્યા કમી હોય તો ચાલે; પરંતુ પોતામાં સદાચરણ અવશ્ય જોઇએ. જ્ઞાન શિખી જો ખરાબ આચરણ થશે તો, તે કરતાં અજ્ઞાની રહેવું ઘણું સારૂં છે.

પૈસો મળવા લાગ્યો એટલે ખર્ચ વધે છે. ને ખર્ચ વધ્યો ને આયપદ નિયમીત રહ્યું, એટલે માણસ અન્યાયથી ધીમે ધીમે દ્રવ્ય મેળવવાને પ્રવૃત થાય છે. માટે આપણી પ્રાપ્તિ પ્રમાણેજ ખર્ચ પણ વાસ્તવિક રાખવું, કે જેણે કરી આપણને કોઇ પણ દિવસ અડચણ પડે નહીં.

લાંચ આપનારા કોઇ કોઇ વખત એવું પણ બોલે છે કે, સાહેબ અમે ખુશીથી પૈસા આપીએ છીએ તે વિશે આપ કશું મનમાં લાવશો નહીં. એ વિશેની કોઇ પણ ઠેકાણે કુટફાટ થનારનથી. એ બોલવું ફકત મોડા ઉપલુંજ હોય છે. જેવો રાનમાં ચોરના હાથમાં આવેલો પ્રવાસી પોતાનો છૂટકો થવા માટે પોતાની જણસભાવ અને વસ્ત્ર પૈસો પોતાને હાથેજ પોતે કાઢી ચોરને હવાલે કરે છે, તવોજઆ પ્રકાર છે. કોઇ પણ ખુશીથી પૈસો બદ નજર સિવાય આપનાર નથી, એ પકકુ ધ્યાનમાં રાખવું.

કેટલાકને એવું લાગે છે કે, પૈસાવાળા લોક મૂર્ખ હોય છે. તે-

મને પૈસાની તમા હોતી નથી. માટે તેમની પાસેથી સો, બસો રૂપીઆ ખાધા, તેથી શું થયું, તેથી તેનું શું ઉણું થનાર છે? પરંતુ બીજો કેટલાએ મુર્ખ હોય તોપણ તેનું દ્રવ્ય હરી લેવા કોઈને અધિકાર નથી; માટે જો શ્રીમંત લોકો સાથે તમારો સહવાસ હોય તો તમારી સારી અને નિશ્ચયની વર્તણુંકથી અને સદુપદેશથી તેમને સારે માર્ગે લગાડો. પરંતુ અજ્ઞાનછે, તેથી તેમના દ્રવ્યનો અભિલાષ કરવાની ઇચ્છા બીલકુલ રાખશો નહીં. જો તે પ્રકારે તમે શ્રીમંત સાથે નિર્લોભથી વર્તશો તો તમારૂં વજન તેમની પાસે વધતું જશે; અને એણે કરીને તમારૂં સન્માન વધશે.

અધિકાર બે પોહોરના છાંયડા પ્રમાણે છે, માટે તે ભોગવતાં ઘણુંજ સાવધ રહી વર્તવું જોઇએ. અર્જદાર અને ખુશામતીઆ લોકોની પરીક્ષા કરવા વિશે હુશીયારી રાખવી જોઇએ. ડોળ માટે શીપાઇ પ્યાદલને નકામા પોતાના ઘોડા આગળ નસાડવા નહીં. જરૂર જેટલાં માણસને રોકવાં, અને તે માણસ પ્રાણી છે એવું વારંવાર મનમાં રાખવું જોઇએ. કેટલાંક રાજ્યોમાં નશાલ્ચી, ચપરાશી, ને ઘોડા આગળ નસાડતા વારંવાર નજરે જોવાય છે. મુંબઇમાં અને એવાજ પ્રકારનાં બીજા મોટાં મોટાં શેહેરમાં જનાવરને નિર્દયતાથી દોડાવે, તો તેને સજા થાયછે. એ નિયમ કેટલાંક રાજ્યોને લાગુ થવા જોગછે, ને લાગુછે એમ માનીએ તો કેટલા હોદ્દેદાર એ સજાને પાત્ર થશે એ વિચાર કરી શકાતો નથી. પરંતુ જો તે બદનૈયતથી છુટ્યા તો પરલોકમાં કદી છુટનાર નથી.

રોજગારી છો માટે જ્યારે સુખ વધારવું નહીં, કારણ રોજગાર કમળના પાંદડા ઉપરના પાણીના બીન્દુ પ્રમાણે છે. તે ગયા પછી વખતે વધારે ટેવ પડી એટલે તે છુટવાને ઘણો વખત લાગે છે, અને પછી આગળ પાછળ શીપાઇઓ સિવાય ફરવાની લાજ લાગે છે; માટે એવી ટેવ રાખો, કે રોજગાર છોડ્યા પછી પણ હરકત પડે નહીં.

લાંચ ખાનારને અને ખરાબ કામ કરનારને સુખ નથી. તેમને દિવસે બીક અને રાત્રે ધાસ્તી હોય છે. સવારમાં ઉઠ્યા કે તેને થાય છે કે આજ કોઇ મહારી આબરૂ લેનાર તો નથી, ને મહારૂં છાનું પાપ કોઇને માલુમ પડ્યું તો નહીં હશે? એમ હમેશ થાય છે. તેને સુખે ઉંઘ આવતી નથી. આ લોકમાં અવસ્થા જ્યારે આવી, ત્યારે પરલોકમાં તે સુખી કયાંથી થનાર?

શરીરમાંથી શકિત વગેરે ગઇ, ઇંદ્રિઓ નબળી થઇ, અને પરલોકની દેહેશત દેખાવા લાગી એટલે પરતંત્રતાના પ્રતિકુળમાં જે સુકૃત્યો

કર્યાં હશે, તે ફકત સાહ્ય થશે. તે વખતે કુટુંબના માણસો અને સઘળા એહિક સુખના પદાર્થ તદન તુચ્છ ભાસે છે. એવા ભયંકર વખતે સત્ય રસ્તાથી ચાલ્યા હશે, કોઇનો અપકાર કર્યો નહીં હશે, ઘાતપાત અને કોઇને અન્યાયથી કેદમાં નાખ્યા નહીં હશે તો ચિત્તની શાન્તિ રહી આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખ પેદા થશે. કારણ સત્ય એ બંને લોકમાં માન્યતાનું મૂખ્ય સાધન છે. સત્કિર્તી કોઇ ચોરતું નથી, તે ઘણા દિવસ રહે છે, અને પરલોકમાં સુખી થવામાં મહોટી મદદ કરે છે. સત્ય એ શ્રીમંતને ભૂષણદાયક અને ગરીબને સાહ્ય કરતા છે. સત્કિર્તી એ પોતાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. તે વખતે એવી સાશ્વત પ્રાપ્તી નાખી દેઇ, નાશવંત પ્રાપ્તી ભૂલવી એ સરખું બીજું અજ્ઞાન નથી.

તમને એક નિર્લોભી ન્યાયાધિશની વાત કહી, હું મહારી લેખણ અટકાવું છું. અમદાવાદમાં થોડા વર્ષ પહેલાં એક ન્યાયાધિશ થઇ ગયો. તે ત્યાંની કોરટોનો પ્રીન્સિપલ સદર અમીન હતો. તેના આગળ વારસાનાં સરટીફીકેટો મેળવવાની એક ફરીઆદ આવી હતી. જે ઇસ્ટેટ માટે એ દાવો હતો તેની કિમ્મત છ લાખ રૂપૈયાની હતી. જે ખરો વારસ હતો તે તદન દરીદ્રી છતાં અજ્ઞાન હતો. પરંતુ વિરૂદ્ધ પક્ષકાર સધન છતાં હુશીયાર હતો. એ હુશીયાર પક્ષકારે પોતાની તરફેણમાં ઇનસાફ થવા માટે ન્યાયાધિશ સાથે સ્નેહ જોડી એક દિવસે એક લાખ રૂપૈયા આપને આપું છું, માટે મારી તર્ફેણમાં ઇનસાફ કરો એવી વાત કાઢી; પણ એ ન્યાયાધિશ કબૂલ થયા નહીં. ત્યારે લાંચ આપનારાએ સમજાવી કહ્યું કે તમે જીવતા સુધી જો કદાપી ચાકરી કરશો તોપણ એટલો પૈસો તમને એકદમ કદી મળનાર નથી, માટે આ આવેલો ઉત્તમ વખત જવા દેવો નહીં. કારણ વિચાર કરો કે પેનસનનાં વર્ષો પુરાં થયા બાદ નિદાન (૨૫૦) અઢીસે રૂપીઆ પેનસન મળશે અને તે તમારી હયાતી સુધી માત્ર ચાલશે; અને મારી પાસેથી મળનાર એક લાખ રૂપૈઆ સેવીંગ બેંકમાં રાખ્યા તો, વંશ પરંપરા દરમાસે મોટી રકમ મળતી જશે, માટે આપે કાંઇ પણ હરકત મનમાં ન લાવતાં મારૂં કહેવું કબૂલ કરવું. પરંતુ એટલું કહ્યાથી તે નિસ્પૃહી સજ્જન કબૂલ થયા નહીં. છેવટે તે લાંચ આપનારે ન્યાયાધિશને ચોખ્ખું કહ્યું કે એટલી મોટી રકમ લાંચ આપનાર આપની હયાતીમાં આપને કોઇ મળ્યો નહીં હશે અને મળનાર નથી, માટે હું આપને કહું છું કે ના કહેવાના પહેલાં એ વાતનો આપ પુરતો વિચાર કરો. તે નિર્લોભી ન્યા-

બાધિશે ગંભીરપણાથી એવો ઉત્તર કર્યો કે " તમારા પ્રમાણેજ હું તમને ખાતીથી કહું છું કે એટલી મોટી રકમની લાંચ મારે ન જોઇએ એવું કહેનારા પણ ઘણું કરી તમને મારા સરખા મળનાર નથી. " માટે આપે આપની રકમ લઇ ઘેર જવું. છેવટ તે ના ઉમેદ થઇ મુંગો ચાલતો થયો.

લાર્ડ કલૈવે ઉમીચંદ શેઠને લાંચ આપવાની ખટપટ કરી કાર્ય સાધી લીધું, તેની પાર્લમેન્ટમાં કેવી દુર્દશા થઇ, એ પ્રસિદ્ધ છે.

જે રાત્રે ઘરમાં પેસેછે, કિંવા જંગલમાં બળાત્કારે લૂટેછે તેને સઘળા લોક ચોર કહેછે; પરંતુ માલીકનું ધન હરણ કરનારો, કિંવા જે પોતાના પોષણ કરનારનું ધન હરણ કરનારો, કિંવા જમે ખરચમાં લુચ્ચાઇથી ફેરફાર કરનારો, તેને લોક ચોર પ્રમાણે ગણતા નથી, એ નવાઇ સરખી,—આશ્ચર્યકારક અને દુઃખદાયક વાત છે.

અંક ૭ મો.

શરીર સંપત્તિ.

પેહેલું સુખ તે જાતે નર્યા, બીજું સુખ ઘેરે દીકરા;
ત્રીજું સુખ સુકુળની નાર, ચોથું સુખ કોઠીએ જાર.

સંસારમાં ગણાતાં ચાર મુખ્ય સુખની અંદર પેહેલું સુખ શરીરની આરોગ્યતાને ગણ્યું છે, અને તે વાજબી છે; કેમકે માણસનું શરીર સારૂં ન હોય તો બાકીનાં સુખ તેને કામનાં નથી. મંદવાડમાં રમુજ તમાશા આંખને ગમતા નથી. શુભ લગનમાં થતા વાજાં વગેરેના નાદ માંદગી વખતે કાનને કડવા લાગે છે, અને ભાત ભાતનાં સ્વાદિષ્ટ પકવાન્ન જોઇ બિમારીમાં મોં બગાડવું પડે છે. મતલબ કે સઘળાં સુખ દેહની પાછળ છે. શરીરની સુખાકારી હોય તોજ સઘળા પદાર્થ સુખદાયક થઇ પડે છે.

૨. આવું છે, તો પણ શરીરની આરોગ્યતા જાળવવા પાછળ આપણે કેટલી થોડી મેહેનત લઇએ છીએ? શરીર સારૂં ને મજબુત થવા પર આપણું કેટલું થોડું લક્ષ હોય છે! જગતમાં સર્વે ઠેકાણે મનને કેળવી મોટું ને મજબુત કરનારને માન મળે છે, પણ તનને કેળવીને કોઇ મોટું ને મજબુત કરે, તો તેને લોક વખાણતા નથી. અરે, પણ કેટલીકવાર તો તેની નિંદા થાયછે. લોક કહેશે, કે ફલાણાએ જુઓને ખાઇ ખાઇને જાત વધારી છે. વકરીને મોટો પાડા જેવો કે ગેંડા જેવો થયો છે. જાડા શરીરવાળાને પાડો, ભેંસ, મજીરો એવાં નિંદાયુકત વિશેષણ મળે છે. કોઇ અખાડામાં જઇ તાલમ લેતો હોય, તો લોક તેની મજાક કરે, ઘેર દંડ પીલે કે મદગળ ફેરવે તો લોક હસે, અને બીજી હરેક રીતે જે જાતનાં જતન કરતું હોય, તેના વિષે લોક વાંકું બોલે.

૩. મનની જેમ વધારે કેળવણી લે તેમ માણસ વધારે વખણાય છે. જે માણસ અહોરાત અભ્યાસ કરે ને શરીરને જેમ વધારે ઘસવી નાખે, તેમ તે વધારે સ્તુતિને પાત્ર થાય છે. જેમ અતિ શ્રમ કરી માણસ વધારે જ્ઞાન મેળવે, એટલે મનને મોટું કરે, તેમ તેની વધારે કીર્તિ થાય. પણ મનને તનની સાથે કેટલો સંબંધ છે, અને તન ખરાબ થએ મન કેટલું નબળું થાય છે, તેનો લોક થોડોજ વિચાર કરે છે. શરીર છેક ઝાંખે ગયા પછી વિદ્યા ને તે વડે મેળવેલા પદાર્થો શા કા-

---

"* લખનાર હરગોવન દવારકાંદાસ કાંટાવાળા."

કામમાં આવશે? શાસ્ત્રમાં દેહ રખો ધર્મ કહ્યો છે, એટલે ધર્મ પણ દેહ સાચવીને કરવો, એમ કહ્યું છે; તો બીજી બધી બાબતો પણ શરીર પાછળજ છે, એમ સાએ સમજવું જોઇએ; તેને બદલે લોકમાં ઉલટી સમજ ફેલાતી જાય છે, અને તેથી પરિણામ ઘણાં ખરાબ થાય છે, તે વિષે દરેક જણે સારી પેઠે વિચારવું અવશ્ય છે. મન કરતાં તનની કેળવણી ઉપર આખી પૃથ્વી ઉપર સર્વ ઠેકાણે થોડું લક્ષ અપાય છે, અને આપણે તેમાં સૌથી ઉતરતા છીએ, એમ કહીએ તો ચાલે. અલબત મનની કેળવણી સંસારમાં વધારે ઉપયોગી છે, તે વડે વધારે કમાઇ શકાય છે. તેથી આપણે સંસારમાં વધારે કામના થઇએ છીએ, તેણે કરીને વિદ્યા ને જ્ઞાન મળે છે, અને તેથીજ માણસ ધર્મકર્માદી કામમાં બીજા પ્રાણીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠતા મેળવી શકે છે; તોપણ તનની કેળવણી છેક નિરૂપયોગી છે, કે તેનાપર ઘણું થોડું લક્ષ આપવાનું છે, એમ કોઇએ જાણવું ન જોઇએ; કારણ કે મનની કેળવણીનો મોટો આધાર એના ઉપર છે. એની સાહ્યતા વગર એકલા મન બળ વડે આપણે કાંઇ કમાઇ શકીશું, કે લોકોને કામના થઇ શકીશું, કે કીર્તિ મેળવી શકીશું, કે ધર્માકર્માદી કરીશું, એમ સમજવું નહીં. દરેક ક્રિયા જે મનના હુકમથી કરવામાં આવે છે, તે શરીરની ઇંદ્રીઓ દ્વારાએજ થાયછે; માટે જો ઇંદ્રીયો નકામી થઇ, તો મન પણ નકામુંજ થઇ રહેશે. પુસ્તક વાંચવાની તમારી ઘણીએ મરજી હશે, પણ જો આંખે અંધાપો આવ્યો, તોતે થઇ શકનાર નહીં. ગ્રંથો લખવાની તમારી ઇચ્છા હોય, પણ પુરૂં બેસીએ ન શકાય એવી તમારા શરીરની સ્થિતિ હોય, હાથ કમર આદિ અવયવો ફાટતા હોય, આંખો દુ:ખવા આવી હોય, કે પેટમાંથી શૂળ નિકળતાં હોય, તો તમે શી રીતે લખી શકવાના? એ માટે મનની કેળવણીપર જેમ ધ્યાન આપવું ઘટે છે, તેમ તનની કેળવણી ઉપર પણ લક્ષ આપવું ઘટે છે.

૪. બહુ કરીને વિદ્યા ભણનારા શાસ્ત્રીઓ, શોધકો વગેરે જેમને મનની સાથે વધારે માથાફોડ કરવાની છે, તેઓ સર્વ ઠેકાણે અને સર્વ કામમાં શરીર ઉપર થોડુંજ લક્ષ આપતા જણાયા છે. પણ કહ્યું છે, કે "અતિશે નહીં બોલણા ને અતિશે નહીં ચૂપ, અતિશે નહીં વરસણા ને અતિશે નહીં ધૂપ." અતિશે સર્વ વરજવું જોઇએ. માણસ કહ્યું, એટલે એમાં તેનું મન અને તન બંને આવે છે. મન અને તનને કોઇ રીતે આપણે છૂટા પાડી શકતા નથી, એટલુંજ નહીં, પણ એકની બાબતમાં તરફદારી કરવા જતાં જેમ બીજાને નુકશાન થાય, તેમ તેથી બં-

નેને નુકશાન થાય, એવો તે બેની વચ્ચે સંબંધ રહેલો છે. શરીરના દુ:ખ વડે મનને બળાપો થાય છે, અને શરીર આરોગ્ય હોય તો મન પ્રફુલ રહે છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. એથી ઉલટું મનના બળાપાથી શરીર બગડે છે, અને મનના આનંદથી શરીરમાં શેર શેર લોહી ચઢે છે એ પણ આપણા જાણવામાં છે માટે શરીરને સાચવવામાં જે સાવચેતી રાખતા નથી, તે પોતાના મનને પણ અંતે ખરાબ કરે છે, અથવા બંનેનો અંત તે જલદી આણે છે, એમ સમજવું.

૫. શરીરની સંપત્તિ વિના પૈસાની સંપત્તિ કાંઇ કામની નથી. નાણાનો મોટો ઉપભોગ શરીર વડે થાય છે, માટે શરીર સારું ન હોય, તો નાણાના ગંજ કાંઇ કામમાં આવતા નથી. વિદ્યાની સંપત્તિ પણ શરીર સંપત્તિ પાખે રૂચીકર થનાર નથી. માટે માણસે શરીર સંપત્તિને મેળવવા ને જાળવી રાખવા હમેશ મેહેનત કરવી જોઇએ.

૬. શરીરની આરોગ્યતા કેમ જળવાય, એવો સવાલ ઘણા પુછશે; કેમકે સૌને પોતાનું શરીર વહાલું હોય છે; પણ તેઓ બીજી બાબતમાં વધારે ગુંથાવાથી શરીર તરફ ઘણું લક્ષ આપતા નથી. સેહેજ ઉપાયે થોડા વખતમાં ને થોડે શ્રમે જો શરીર આરોગ્ય રહી શકે, તો સૌ તે પ્રમાણે કરે, આપણે અહીં પેહેલાં કરતાં હાલ લોક વધારે નબળા થતા ચાલ્યા છે, અને તેઓને રોગની પીડા વધી છે, હાલમાં વૈદ દાકતરોનો કેટલો ખપ વધી પડ્યો છે, એ ઉપરથીજ દેશની સઘળી આરોગ્યતા વિષે આપણે સેહેજ અટકળ બાંધી શકીએ. શરીરે પીડાતા વિદ્યાર્થીઓ કે વિદ્વાનો પોતાનું શરીર આરોગ્ય કરવા આમથી તેમ ફાંફાં મારે છે, એક વૈદને છોડે ને બીજાને ઝાલે. વૈદથી ન ફાવ્યું તો ગાંધીને ત્યાં, ત્યાં ન ફાવ્યું તો હકીમ પાસે, અને ત્યાં પણ ન ફાવ્યું તો દાકતરોને ત્યાં ટીચાયા કરે છે, ડોશીઓની સલાહ લેછે, ને હજામોનાં મત પૂછે છે, ઓલી દવા મૂકી દે છે, ને પેલી દવા પસંદ કરે છે. એવા લોકોને આરોગ્યતા જાળવવાની કોઇ સેહેલી કળા બતાવી દે તો તેઓ વહાલામાં વહાલી ચીજ બક્ષીશ કરવા ઉભા થાય એમાં શક નથી, પણ એવી કળા તો હવે કોઇ બીજો ધનવંતરી પેદા થાય ત્યારે મળે.

૭. ત્યારે શરીરની આરોગ્યતા શી રીતે જાળવવી? રોગ વગરની સ્થિતિને આપણે આરોગ્યતા કહીયે છીએ, માટે જેમણે હાથે કરીને રોગ આણ્યા, ને રાંડ્યા પછી ડહાપણ આવ્યું, તેમને એ સ્થિતિ સેહેલાઇથી તો નજ પ્રાપ્ત થાય. વૈદક શાસ્ત્રનો મોટો સિદ્ધાંત એ કે

રોગ આણીને તેને મટાડવાને ઓસડ કરવાં, તે કરતાં રોગ આવેજ નહીં, એવા ઉપાય અગાઉથી લેવા. ઓસડ તો થીંગળાં માત્ર છે; એ વડે શરીરની સંપત્તિ પ્રાપ્ત થશે, એમ સમજવું નહીં. ઓસડના ટેકાથી રોગ જાય, પણ તેથીજ શરીર આરોગ્ય રહે એમ ન સમજવું; કારણ રોગ પછી શરીર સારૂં કરવાને, અને રોગના હુમલાથી બચવાને યોગ્ય કરવા સારૂં બીજા ઉપાયોની જરૂર પડે છે. વળી ઓસડે એકવાર કદાચ રોગ કાઢયો, પણ જ્યાં સુધી રોગનું ઉત્પત્તિ સ્થાન નાશ પામ્યું નથી, ત્યાં સુધી એ રોગ ફરીને પીડ્યા વગર કેમ રહેશે? ધારો કે વાંચવાથી તમારી આંખને નુકશાન થઇ તેજ ઘટે છે. ઘટેલું તેજ પાછું લાવવા તમે દવા કરો છો, ને તેથી આંખ હતી તેવી થાય છે; પરંતુ પછીથી જો તમે વાંચવા માંડશો, તો વળી તે આંખ બગાબ થવાની; માટે જે વડે રોગની ઉત્પત્તિ થવાની હોય, તે સાધનનો ઉપયોગ કરવો દુરસ્ત નથી.

૮. ઉપરના દાખલા થકી કોઇને હેવી શંકા પડશે કે જો વાંચવાથી આંખને નુકશાન થતું હોય, તો શું તેણે વાંચવુંજ નહીં. વાંચે નહીં, તો તે ભણે શું? જો વાંચવાથી આંખને નુકશાન થઇ અંતે અંધાપો આવવાનો હોય, તો હું કહું છું કે તમારે વાંચવુંજ નહીં. કારણ આંધળા થયા પછી સમૂળગું વાંચવાનું બંધ થશે, વાંચેલાનો યથા ઉપયોગ થઇ શકશે નહીં, અને અંધાપાનું મોટું દુઃખ જીંદગી પર્યંત વેઠવું પડશે. વખતે થોડું વાંચવાથી અડચણ પડે નહીં એવું હોય, તો થોડું વાંચવું– વધારેની લલુતા ન રાખવી, ચશ્માં ઘાલીને આંખને દરદ થયા વગર વાંચી શકાતું હોય તો તેમ કરવું, અગર એકવાર લાંબી મુદત સુધી ઓસડવેસડ કરીને તથા વાંચવું બંધ રાખીને આંખને સારી પેઠે મજબુત કર્યા પછી વધારે વાંચવાથી પણ અડચણ પડે નહીં એમ બનતું હોય, તો તેવા ઉપાય લેવા. મતલબ કે હરેક ઉપાયે શરીરના અંગોનું રક્ષણ કરવું, અને જેણે કરીને તેમને નુકશાન થાય તેમ ન કરવું.

૯. મનની દરેક શકિતને જેમ હદથી વધારે બોજો આપવા જતાં તે ખરાબ થઇ જાય છે તેમ તનની શકિતઓનું પણ સમજવું. જો યાદદાસ્ત શકિતને હદ ઉપરાંત ગોખ્યાથી અસહ્ય બોજો મળ્યો, તો તે ઉલટી ઘસાઇને બુઠ્ઠી થઇ જાય છે, ને પછી ગોખેલું પણ યાદ રહેતું નથી એજ રીતે કોઇ પણ ઈંદ્રિ કે અવયવને માથે હદ ઉપરાંત બોજો પડે, તો તેને નુકશાન થયા વગર ન રહે. પગમાં ચાર ગાઉ ચાલવાની સત્તા ન હોય, ને દશ ગાઉ જઇએ, તો જરૂર માંદા પડીએ. હદ ઉપરાંત

ખાઇએ, તો જઠરાગ્નિ તેને પીસી શકે નહીં, એટલે તે સંચો બગડે ને શરીરમાં રોગ પેસે.

૧૦. જેમ હદ ઉપરાંત મેહેનતથી નુકશાન છે તેમ બીલકુલ મેહેનત વગર પણ નુકશાનજ છે. શરીરનો સંચો પડયો પડયો કટાઈને બગાબ થઈ જાય છે. સંચાને જેમ વાપર્યાથી તે ચળકતો ને સારો રહે છે, તેમ શરીરનું પણ સમજવું. આળસ વડે તન અને મન બંને બગડે છે. ઈશ્વરે આપણું શરીર એવુ ઘડ્યું છે કે તે કસાયા વગર સારૂં રહે નહીં. સૃષ્ટીની રચના પણ તેણે એવી કરી રાખી છે કે દરેક પ્રાણીને મેહેનત કર્યા વગર ચાલે નહીં. માટે જેઓ મેહેનત કરતા નથી, તેઓ જેમ પોતાનો અને પોતાના કુટુંબ કબીલાનો નિર્વાહ ચલાવવાને અશક્ત રહે છે, તેમ તે પોતાના શરીરને પણ ખરાબ કરે છે.

૧૧. અમેરિકાના જંગલી ઇંડિઅનોમાં એવી કહેવત ચાલે છે, કે "દોડવા કરતાં ચાલવું સારૂં, ચાલવા કરતાં ઉભા રહેવું સારૂં. ઉભા રહેવા કરતાં બેસવું ભલું, અને બેસવા કરતાં સુઇ રહેવું સારૂં", હાલ આપણને આ કહેવત લાગુ પડતી ચાલી છે. જો ચાકર નોકર હોય તો તરખલું પણ તોડવાની આપણે દરકાર ન કરીએ. ખુરસી ઉપર કે ગાદી તકીએ પડયા પડયા તડાકા મારવાનું કે એદીની પેઠે ઉંઘ્યા કરવાનું આપણને વધારે મન થાય. બેઠાં બેઠાં ગમતું નથી, એમ સૌ કોઇ કહે છે, તોપણ હાથ પગ ભાગી બેસી રહેવાનું મોટા લોકોને વધારે ગમે છે. ભાત દાળ ખાઇને પડી રેહેનારા શ્રીમંતોનાં શરીર વાયે ફુલી જાય છે, ને પેટ વધીને આગળ ફુંદ નિકળી આવે છે. તેઓને ચાર ડગલાં ચાલવું હોય, તો ફેંફેં થઇ જાય. તેમના ઘરની બાયડીઓ ઘરમાં ગોંધાઇ રહેવાથી ખુલ્લી હવા પામ્યા વગર ને કામકાજ વગર પીળી દેડકા જેવી નિર્માલ્ય દેખાય છે. તેને ઉઠતી વખતે ઢીંચણે હાથ દેવા પડે, ને ઉભી રહે ત્યારે કેડે હાથ દેવો કે પાછળ ટેકો રાખવો પડે. આ સૌ આળસનું પરિણામ છે.

૧૨. શ્રીમંતો એમ કહેશે કે શું અમે હલકા લોકની પેઠે મેહેનત મજુરી કરીએ? એમ કરવાનો અમને જરૂર નથી, અને એથી અમારી આબરૂ ઘટે. વાત ખરી છે કે મજુરના જેવું હલકું કામ કરવાથી મોટા લોકની આબરૂ ઘટે; પણ શરીરની સુખાકારી માટે જેટલું કરવાની જરૂર છે, તેટલું તો હરેક સ્થિતિના માણસે કરવુંજ જોઇએ. બુટ મોજાં કાઢવા માટે, કે ટેબલપરથી કાગળની છાપતરી હેઠે પડી ગઇ તે લઇ-

ને આપવા માટે બહારથી ચાકરને બોલાવવો, તેના કરતાં તે જાતેજ એવાં એવાં કામ કરવાની તસ્દી લે, તો શું તેમાં તે નીચા બાપના થઇ જાય? શ્રીમંત સ્ત્રીઓ ચાકર રાખીને પછી તેમના પર દેખરેખ રાખવાનું તેમને ન આવડતું હોય તે બતાવવાનું, શીવવા ભરવાનું, કે વખતે તેમને સેહેજ મદદ દાખલ કામ કરે તો તેમાં કાંઇ હિનપસતી આવતી નથી. ઘરનું કામ કાજ કરવામાં નાનમ સમજવી એ ચૂક ભરેલું છે. લોકોને મોટાઇનું ડોળ દેખાડવા સારૂ ગમે તો જોઇએ તે કરતાં વધારે ચાકર રાખો પણ શરીરને કસરત મળે એવું કામ તમે જરૂર કરો. જેઓ ચાલીને બહાર જઇ ન શકતા હોય તેમણે ગાડીમાં કે ઘોડાપર રોજ બહાર જવું. ઘોડાને ખુબ રપેટી આપ્યાથી પુષ્કળ કસરત થઇ રહેશે. ગાડીમાં બેસીને જાઓ, તો સીમમાં ગયા પછી ચલાય એટલું ચાલો. ત્યાં તમને કોઇ જોનાર કે નિંદા કરનાર કવચિતજ મળશે, અને કદી કોઇ મળ્યું તોપણ શું? એમાં તમે થોડુંજ ખોટું કામ કરો છો કે તમારે નિંદાથી ડરવું જોઇએ. ચાલવા જેવી સારી કસરત બીજી એકે નથી. ખાધા પછી થોડામાં થોડાં સો ડગલાં ર્ક્યા વગર બેસવું નહીં એવું આપણા ઘરનું વૈદકશાસ્ત્ર અસલથી ચાલ્યું આવે છે; પણ તેના પર ઉછરતી પ્રજા લક્ષ આપતી નથી એ બહુ ખોટું છે. ખાધા પછી સુઇ જવું કે પૈટમાં પગ ઘાલીને બેસી રહેવું એ શરીરને નુકશાન કરનારૂ છે. "ખાઇને સુઇ જવું, ને મારીને નાસી જવું," એવી બાઇલી કહેવત આપણો દેશ અધમ થવા માંડ્યા પછી થો પડેલી છે. કાંઇ કરવાનું ન હોય કે ખોટી મોટાઇના માર્યા કાંઇ કરવું ન હોય, તો મેડાનાં પગથીઆં પાંચ દશવાર ચઢીએ ઉતરીએ કે આમ તેમ આંટા મારીએ તોય શરીરને થોડી ઘણી કસરત મળે.

૧૩. છોકરાંની શરીર સ્થિતિ માબાપ ઉપર આધાર રાખેછે. જેમ કેટલાક લોકને રોગ ઓધે ઉતરે છે, તેમ બળ કે નિર્બળતા પણ બહુ કરીને ઓધે ઉતરે છે. નબળાં મા બાપનાં છોકરાં ઘણું કરીને નબળાંજ અવતરે છે. માબાપની કુટેવો તેઓ પહેલી ગ્રહણ કરે છે. માબાપ એદીની પેઠે પડી રહેતાં હોય તો છોકરાં પણ તેવું શિખે છે. નાનપણમાં છોકરાંના શરીરનું બહુ જતન કરવાની જરૂર છે, તે ઉપર ઘણાં માબાપ ધ્યાન આપતાં નથી. સાંપડે ત્યાંથી છોકરાંને ઘરેણાં કરાવવાની ફીકરમાં માબાપ પડે છે, પણ તેમના શરીરનું રક્ષણ થાય તેવાં કપડાં કરાવવાની તે થોડીજ કાળજી રાખે છે. પેહેલાં મોટી ઉમરે છોકરાંને નિશાળે

મૂકવાનો ચાલ હતો, તે દહાડે દહાડે બંધ પડીને હવે ચાર પાંચ વર્ષનાં હજારો છોકરાં નિશાળે જતાં આપણે જોઇએ છીએ. નાનપણમાંથી નિશાળે મોકલવાનો ચાલ પડ્યો તે ખોટું થયું છે એમ કોઇ કહેશે નહીં; પણ એની સાથે બીજી જરૂરી બાબતો પર લક્ષ અપાતું નથી એ બહુ ખોટું થયું છે. સૌથી પહેલી શરીરની કેળવણી શરૂ થાય છે, અને તે છોકરાંને રમવા દોડવામાંથી બહુ મળે છે. ભણવાની લાહેમાં બચપણનું રમવાનું બીલકુલ બંધ પડ્યા જેવું થવા માંડ્યું છે. છોકરાં આખો દહાડો ભણભણ કરે તે સારૂં, રમે તે સારૂં નહીં, એવી લોકની સમજણ છે. માબાપ છોકરાંને નિશાળે મુકતાં કહેશે જે મારો છોકરો રમતીઆળ છે, એને તમે જરાએ રમવા દેશો નહીં; આખો દહાડો નિશાળમાં બેસાડી મુકજો. રમત કરે તો મારવામાં પાછી પાની કાઢશો નહીં. "હાડકાં અમારાં ને ચામડી તમારી છે." ઘણાક શિક્ષકો પણ એમ સમજે છે કે છોકરાં નિશાળમાં ને ઘેર આખો દહાડો ભણ ભણ કરે તો સારૂ અને તેટલા માટે તેઓ હદ ઉપરાંત ઘેરથી કરી લાવવાના પાઠ આપે છે. પણ આ બધા વિચાર અસ્વભાવિક છે અને તે અમલમાં આણવા જતાં છોકરાનું શરીર ખરાબ થાય છે. સૌ ખામે રહે તેમાંજ સારૂં છે.

૧૪. અખાડાની નિયમિત તાલીમ કરતાં પણ આપણી દેશી રમતો છોકરાના શરીરને વધારે સુખદાઇ છે, કેમકે એ તાલીમથી શરીના અમુક ભાગો કસાય છે, અને તેમાં છોકરાંને ગમત થતી નથી. દેશી રમતોમાં બધું શરીર કસાય છે, અને ઘણી ગમત પડે છે. એવી રમતો દહાડે દહાડે નાશ પામતી જાય છે, કેમકે મોટાં ગામમાં ને શેહેરોમાં તમે થોડાંજ છોકરાંને તે રમતાં દેખશો. મોટા માણસથી આખો દહાડો મનનું કામ થઇ શકતું નથી, તો નાનાં છોકરાંથી તે કેમ થઇ શકે, એનો વિચાર સૌએ કરવો જોઇએ. છોકરાંની ઉમરના પ્રમાણમાં તેને અમુક વખત રમવાને માટે જરૂર કાઢી આપવો. જેમ છોકરૂં નાનું, તેમ તેને વધારે રમવાનું જોઇએ. વિલાયતમાં ત્રણ વર્ષથી છોકરાંને નિશાળે બેસાડે છે, અને તેની આપણે નકલ કરીએ છીએ; પણ ત્યાં નાનાં છોકરાંને ઘેર ને નિશાળમાં કેટલો વખત રમવા દેછે, અને તેમની રમત ગમત સારૂં કેવા ઉપયોગ લેવામાં આવે છે, તેની નકલ આપણે કેમ કરતા નથી?

૧૫. પરાક્રમી કામો ને મરદાની કસરતો કે રમતો નાશ પામી એટલુંજ નહીં, પણ શરીર કસાય એવા ખેલો પણ ઘટવા લાગ્યાછે. દેશમાં સ્વસ્થતા પસરાવાથી લુટફાટની ધાસ્તી ગઇ, જોરાવર રાજ સત્તાએ

કરીને બંડ, બખેડા બંધ પડ્યા, એટલે લોકને હથિઆરનો ઉપયોગ કરી પરાક્રમ કરવાનું રહ્યું નથી. શિકાર વગેરે જેમનાથી થઇ શકતા, તઓ હથિયાર વગર તે પણ કરી શકતા નથી. હોળી જેવી ઉદ્ધત ને અનીતિ ભરેલી પણ મરદાની રમતો નાશ પામી; તેમાં સુધારો કરવાને બદલે તેને બિલકુલ બંધ કરવામાં ઠીક થયું નથી. ગીલીદંડા, ગેડીદડા, ફરરીઆં (ચકભિલ્લું), પાટ, નાગેરીઓ વગેરે નિરપરાધી, રમુજી, ને શરીર કસનારા ખેલ નાશ પામતા જાય છે. હવે તો રમવામાં લોક શરમ સમજેછે; પણ મોટી ઉમરના ને મોટા હોદ્દેદાર સાહેબ લોકોને રમતા જોઇને પણ આપણને મન થતું નથી, અને એ બાબતમાં તેમની નકલ કરતા નથી, એ નવાઈ સરખુંછે. હવે તો રમવું હોય, તો બેઠાબેઠા ગંજીફાનાં પાનાં ચાળવો, કે ચોસરનાં નિર્જીવ સોગટાંપર હાથનો રસ ઉતારો ને બધી રીસ કાઢો, કે સેતરંજના મોહોરાં વગેરેને નકામાં લઢાવી મારી રાજી થાઓ! એમાં મનને ગમત છે, પણ તનને કસરત નથી. એવી રમત વખત ગાળવાને ઠીકછે; પણ શરીરને લાભકારક બીજી રમતો જરૂર જોઇએ.

૧૬. આપણે અહીં શરીર બગાડનાર એક મોટું કારણ બાળલગ્ન છે. નાના વયમાં છોકરાંને પરણાવવાં ને કાચી વયમાં તેનનો સંગ થવા દેવો, એ ઘણુંજ ખરાબ છે. એમાં પણ વળી “ બાર વરસની કન્યા ને અઢી વરસનો વર”, કે “બીબી થાય મીયાં જોગ, ત્યારે મીયાં થાય ઘોર જોગ, ” એવાં ભયંકર કજોડાં થાય, એટલે શરીરની ક્ષિણતા થવામાં ને નબળી સંતતી થવામાં શી બાકી રહે. ઉષ્ણ દેશને લીધે કે ચાલતા સંપ્રદાયને લીધે સુધરેલા દેશમાં જેટલી ઉમરે છોકરાં પરણાવવામાં આવે છે, તેટલી ઉમર સુધી કદાચ છોકરાંને આપણે અહીં કુંવારાં ન રાખી શકાય તો ખેર, પણ ઢીંગલા ઢીંગલીનાં લગન કરતાં, કે લાકડે માંકડું વળગાડી દેતા પેહેલાં માબાપે વિચાર કરવો જોઇએ. કદી નાની ઉમરમાંજ લગન કરવાં પડ્યાં, તો તેમનો સંગ કાચી ઉમરમાં કરાવવાની શરમ ભરેલી ને હાનીકારી રીતથી અળગા રહેવું જોઇએ. રજસ્વળા પ્રાપ્ત થયા વગર છોકરી સ્ત્રીના રૂપમાં આવતી નથી. તે પહેલાં તેને સાસરે મોકલવી એ નુકશાનકારક ને ધર્મ વિરૂદ્ધ છે. દક્ષણિ લોકો એ પ્રમાણે કરતા નથી, તેથી તઓ આપણા કરતાં વધારે સુખી છે. આપણે અહીં પરણાવ્યા પછી પાંચે કે સાતે વર્ષે આણું કરાવવાનો ચાલ હતો, તે જોતા જોતામાં બંધ પડી ગયો છે. નવ વર્ષે પરણાવે તો સાત વર્ષ પછી, ને અગીઆરે પરણાવે તો પાંચ વર્ષ પછી આણું

કરાવવામાં આવતું; એટલે પંદર વર્ષની વયે છોકરી સાસરે જતી; પણ આવા આવા રૂડા રિવાજને છોડી દઇ લોકો હાલ ખરાબ ચાલ દાખલ કરતા જાય છે. છેક દશ અગીઆર વર્ષની છોકરીઓને શેહેરોમાં સાસરે મોકલેછે. કાઠિયાવાડ ભણી આપણા કરતાં મોટી ઉમરે પરણાવવાનો, ને સાસરે મોકલવાનો ચાલ છે, તો ત્યાંના લોક આપણા કરતાં વધારે મજબુત જોવામાં આવે છે. એજ રીતે નીચ વર્ણોમાં ને ગામડામાં આપણા જેવાં બાળલગ્ન નથી, તેથી તેઓ શરીરે વધારે બળવાન રહે છે.

૧૭, શરીર સારૂં રાખવું હોય, તો અનીતિ ને કુટેવો તજી દો. હરકાંઇ હદ ઉપરાંત કરવામાં અનીતિ કે કુટેવછે, એમ સમજવું. સારામાં સારૂં ખાવાનું પણ હદ ઉપરાંત ખાય, તો તે ઝેરનો ગરજ સારેછે. પેટમાં ઘાલીને ઘણીવાર વાંચવું; બેચીએ કાંકરો મુકી આખો દહાડો લખ લખ કરવું; અતિ ખાવું પીવું; ઉજાગરા કરવા, કે અતિ ઉંઘવું; હદ ઉપરાંત અંગ મેહેનત કરવી; ઇંદ્રિઓને હદ ઉપરાંત બેહેકાવી મુકવી; વ્યભિચારાદિ કુછંદમાં પડવું; અતિ આનંદ કે અતિ ચિંતા; એ સૌ શરીર બગાડનારી ચીજો છે, માટે તેમને તો માજનેજ રાખવી જોઇએ.

૧૮. ખાવાની બાબતમાં ઘણું લક્ષ આપવું જોઇએ. વખતસરે ખાવું, ગુણકારી ખાવું, ને પચે એટલું ખાવું, આ ત્રણ શરતો જે પાળે છે તે ઘણું કરીને થોડોજ મંદવાડ ભોગવે છે. વખતસર ખાવામાં આપણે ઘણું થોડું ધ્યાન આપીએ છીએ. મોડું વેહેલું થઇ જાય તેની આપણે દરકાર રાખતા નથી; અને તનદુરસ્ત હાલતમાં કે મહાવરાને લીધે એની કંઇ અસર આપણને એકાએક માલમ ન પડે, પરંતુ તે શરીરને અંતે નુકશાન કર્યા વગર રહેનાર નહીં. આપણે અહીં પેહેલાં મધ્યાને જમવાનો રિવાજ હતો. અને સવારમાં કાચું કોરૂં કે બસાણું, પાક વગેરે ખાવામાં આવતાં . સાંજે આઠ નવ વાગે વાળુ થતું. હાલમાં જમવાનો વખત નવ દશ વાગ્યાનો થયો છે; એટલે લગભગ બે કલાક એ વખત પાછો ઠેલાયો, તોપણ સાંજના વાળુ કરવાનો વખત એનો એજ રહ્યો. નવ દશ વાગે ખાવાનું થાય એટલે સવારમાં જે કાચું કોરૂં ખાવામાં આવતું તે ખાઇ ન શકાય, અથવા ખાવા જઇએ તો માંદા પડાય; મતલબ કે ત્રણને બદલે હવે બે ટંક થઇ, અને તેના વખતમાં પણ અંતર પડી ગયો; એથી કાંઇ નુકશાન હશે કે નહીં?

૧૯. ગુણકારી ખાવું, એટલે જેથી શરીરને લાભ થાય એવું ખાવું. હમેશ પુષ્ટિ કરતા ભારે પદાર્થો ખાવાથીજ શરીરને લાભ થાય છે એ-

મ ન જાણવું. એવા પદાર્થ પચાવવાની શરીરમાં શકિત જોઇએ. અને તે પણ રીતસર ખાવા જોઇએ. નાતો હોય ત્યારે જમવામાં ખૂબ ઝાપટે, ને બીજે દહાડે ચૂંક આવે, ત્યારે ખાધા પિધા વગર પેટ દબાવીને પડી રહે. જે દહાડે જમવાનું હોય તે દહાડે સવારમાં બિલકુલ ન ખાય કે સેહેજસાજ ખાય, ને સાંજના ખૂબ જમીને પેટ ઓળાંસતા ખાટલામાં આળોટયા કરે. છોકરાને નાતમાં ગરચી ગરચીને ખવડાવે, ને પારકે ઘેર જમવાનું હોય, એટલે ઘેર વખતસર ખાવા ન આપે. આમ કરવાથી શરીરને નુકશાન થાય છે. મિષ્ટાંન્ન વધ્યાં હોય, તે કીમતી જાણી કોહી સડી જતાં સુધી ટાઢાં ખાય; ને ફુગવળી હોય, તે લોહી નાંખીને કે તેને ફરી શેકી વધારીને ખાય, તે શરીરને શું લાભ કરે? કોહેલું સડેલું કાઢી નાંખીએ, તો ઉઠી જઇએ, એમ કહી બેગં આના બે આનાની મતા ખાઇને મજરે બેસાડે, પણ તેથી મંદવાડ થશે, તો બે ચાર રૂપીયા ઓસડના થશે, રીબાવું પડશે, ને ઘરનાંને હેરાન કરવાં પડશે, તેનો વિચાર ન કરે. નાતવરાને વરઘોડા વખતે નવલશાહ હીરજી થઇને બેસે, ને ઘેર ખાવામાં પૂરી કંજુસાઇ કરે. અનાજ ઘી વીગરે સસ્તામાં સસ્તાં મગાવે, એટલે તે કોહેલાં સડેલાં કે ઓછા સત્વવાળાં આવે. ઘી બહુ ખાઇએ તો કીડીઓ તાણી જાય એવી દેહેશત નાનાં છોકરાંને આપીને તેમના ભાણામા એક કપાસીઆભાર પણ ઘી ન મૂકે. દૂધ ઘણું કરીને લાવેજ નહીં. આપણે માટે સૌથી વધારે સત્વવાળા ને ગુણકારી પદાર્થ દૂધ ને ઘી છે; પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં કંજુસાઇ કરે. રોટલા કે ભાખરા એકલા ગળે ન ઉતરે એમ હોય, તો પાણી જેવી છાશ માગી લાવે, કોહેલું સડેલું શાક ખાકે, કે સવારની ટાઢી દાળ વધી હોય તો તેણે ચલાવે. લાકડાં બળવાને ભોએ કે કરવાને આળસે સવારનું સાંજે કે સાંજનું સવારે ટાઢું ખાય. પારકે ઘેર સારૂં મળે, ત્યારે ખૂબ ખાય, ને પોતાને ઘેર પેટ બાળે. અન્નને પુરૂં ચઢવે નહીં, કે જોઇતા મશાલા તેમાં નાખે નહીં. આખો દહાડો બગાસાં ખાવાનાં હોય પણ જમતી વખતે જાણે ધાડ આવી હોય તેમ મોટે મોટે કોળીએ ઝપાટાબંધ ખાઇ લે. મોંમાંનો કોળીઓ ચવાતા અગાઉ તો હાથે થાળીમાંનો બીજો કોળીઓ મોં આગળ આણીજ રાખ્યો હોય! પાંચ દશ મિનિટમાં ચાવ્યું ન ચાવ્યું કરીને આગગાડીની પેઠે ઝપાટો મારે, તેને પચે પણ શી રીતે? જાણે રીસમાં હોય, કે વેઠ ઉપાડવાની હોય, તેમ ખાવાનું કામ મુંગે મોંડે સપાટાની સાથે પાર મૂકવામાં આવે. ધીમે ધીમે ચાવી આ-

વીને ખાવું અને ખાતી વખતે મન ખુશમાં રહે, એવા ઉપાય કરવા જોઇએ. પાણી પીવું હોય, તો એકદમ આખો લોટો ઢચક ઢચક મોઢે માંડે, ઉભા ઉભા કે ચાલતાં ચાલતાં પીએ, એકદમ પુષ્કળ પી નાંખે, અને તરસ લાગી હોય, તોપણ ગણકારે નહીં. ખાવા પીવાના આવા ઢંગ હોય, ત્યાં શરીરની આરોગ્યતા શી રીતે જળવાય!

૨૦. ખાનપાનાદિકમાં નાજુકાઇ હદપાર જતી જોવામાં આવે છે. ઘણું વધારે ખાનારને ખાઉરો, ખણુચક, ખાઉકર વગેરે કહીને લોક નિંદા કરે છે, પણ ઘણું થોડું ખાનારનાં વખતે નિંદાને બદલે વખાણ થાય છે; કેમકે થોડું ખાવું એ નાજુકાઇની નિશાની ગણાય છે. પાશેર ખાય તે પદ્મણી એવી કહેવત ચાલે છે, તે ઉપરથીજ નાજુકાઇનું ધોરણ સમજાઇ જાય છે. નાજુકાઇ જાણે નબળાઇમાંજ રહી હોય, એમ લોકની સમજ થતી ચાલી છે. આહાર કરતાં વધારે ખાવાથી જેમ શરીરને નુકશાન થાય છે, તેમ જોઇએ તે કરતાં ઓછું ખાધાથી પણ આરોગ્યતા રહેતી નથી. ઉંઘ ને આહાર જેમ વધારીએ તેમ વધે, એ જેવી કહેવત ચાલે છે, તેવીજ ઉંઘ ને આહાર જેટલાં ઘટાડીએ એટલાં ઘટે, એ કહેવત પણ ચાલવી જોઇએ. કારણ મહાવરાથી એ બંને રસ્તે વધારો કે ઘટાડો કરી શકાય છે, પરંતુ બંને બાજુએ હદ ઉપરાંત જવાથી શરીરને સોસવું પડે છે. નાજુકાઇ સોમાં ભરાઇ પેઠી જણાય છે; ખરી નાજુકાઇ હદની અંદર દાખલ થાય, તો તે સંતોષકારક વાત છે. એક શેરની પચાસ સાઠ રોટલી વણે, ને તેમાંથી ચાર પાંચ રોટલી ખાય, એટલે કુલ વજન પુરૂં નવટાંકે ન થાય. શેહેરી નાની એક બે કડછા ભાત ને નાની કટોરી ભરીને પાતળી દાળનું ડબું ખાય, એટલે જમણ પુરૂં થયું. એ કુલેલો ભાત ભાગ્યેજ નવટાંક વજનમાં હોય, ને દાળ તો બે ત્રણ રૂપીઆ ભારજ થાય એટલે કુલ વજન સવા પાશેર થયું. આ પદ્મણીઓનો ખોરાક કદાચ આપણે બહાલ રાખીએ; પણ હાલ તો એટલું ખાનાર નાજુક જવાનીઆ ઘણા જોવામા આવે છે. એમને શેની ઉપમા આપવી? પડપાં જેવા સુરતી લાલાજીઓને જોઇ કાઠીઆવાડના લોક મોંમાં આંગળીઓ ઘાલે છે; પણ એ લાલાજીઓ, જેઓ પોતાના કરતાં વધારે ખાનાર છે, તેમને ગામમડીયા, જડસા, રોંચા, કહી મજાક કરે છે. માણસ દીઠ સવારોઃ દોઢશેર અનાજ જોઇએ, એમ આપણે અહીં ગણવામાં આવે છે, ને અગીઆરસ કરી હોય ત્યારે કહે છે, જે આજ તો "દોઢશેરી ખોવાઇ છે." મતલબ કે

શેકશેરનું ખાવાનું આજ બંધ થયું છે. ખાય તે ધાય, એવી કહેણી છે, તે બરાબર છે. સવાપાશેર અનાજમાં કેટલું સત્વ આવે, અને તે વડે શરીરનું કેટલું પોષણ થાય, તેનો વિચાર કરો. જેમ ખાતર વિશેષ, ને જમીનમાં કસ વિશેષ, તેમ વાવેતર મોટું ને સારૂં થાય છે. એજ પ્રમાણે જેમ ખોરાક વિશેષ, અને ખોરાક ગાંઠેલો કસ વિશેષ, તેમ શરીર કદાવર ને સારૂં થવાનું; એ માટે નાજુકાઇ બતાવવા નબળા થવા કરતાં, શરીર સંપત્તિ મેળવવાને જડસા કહેવડાવવું વધારે પસંદ કરવા જોગ છે.

૨૧. સ્વચ્છતા એ પણ શરીરની આરોગ્યતાને સારૂ જરૂરની બાબત છે. શરીર, લુગડાં, ઘરબાર, સૌ સારૂ રાખવાની ટેવ પાડવી. શરીરની સ્વચ્છતા વડે મન સ્વચ્છ રાખવાની ટેવ પડે છે. સ્વચ્છતાથી મનને આનંદ થાય છે, લોકો ચાહે છે, અને વખાણ કરે છે. કુઆડના ઘરનું પાણી સરખુંએ ભાવતું નથી તેનું કારણ મલીનતા છે. રોજ નહાવાની અગત્ય છે. નાહ્યા વગર ખાવું નહીં એ ધર્મશાસ્ત્રનો કાયદો બહુ જરૂરનો છે, તે સર્વેએ પાળવો જોઇએ. નહાવાથી ચામડી સાફ રહે છે ને તેનાં છિદ્ર ખુલ્લાં રહેવાથી અંદરનો જે મળ પરસેવા વાટે નિકળવાનો, તેને નિકળી જવાની છૂટ મળે છે. વાળ હોળી ચોળીને સાફ રાખવા અને તેમાં તેલ, ધુપેલ, કે મળતર પ્રમાણે બીજાં સુગંધી તેલ નાંખવાં. રોજ કે કેટલેક અંતરે સાબુ ચોળીને નહાવું. હાથે પગે મેલ ચઢવા ન દેવો કેમકે મલીનતાથી ગુમડાં, કોહ ને ખસ પેદા થાય છે. મોંનું ભુષણ ને શરીરનું એક અગત્યનું અંગ દાંત છે; માટે તેને સારા ને મજબુત રાખવા સારૂ સાવચેતી રાખવી. દાંતમાં ઘણી જાતનાં દરદ થઇ તે ખરાબ થઇ જાય છે. તેને સારી પેઠે ઘસવા, મંજન વાપરવાં, ને દરદના ઉપાય કરવા. દાંત પડી જવાથી જેમ મોંની શોભા જાય છે, તેમ ખોરાકને ચાવી નાખવાનું સાધન જાય છે. ચાવ્યા વગરનો ખોરાક પાચન થતો નથી, અને તેથી રોગનાં બીજ રોપાય છે. આંખ નાક ગળતાં હોય કે મોં ગંધાતુ હોય તો કોઇ પાસે ઉભું પણ નરાખે; માટે સઘળાં અવયવ સાફ રાખવાની જરૂર છે. જો કપડાં મેલાં હોય તો તેનો શરીર સાથે સ્પર્શ રહ્યા એટલે શરીરને તેનો મેલ વળગે છે. મેલાં કપડાં શરીરને કશોભા આપે છે. ને મેલ વડે લુગડાંનો આવરદા પણ ઓછો થાય છે. વીસ વસાનું લુગડું ને સોળ વસાનું માનવી કહ્યું છે તે બરાબરછે. ધોબીને પૈસા આપવાની સત્તા ન હોય તો ઘેર ધોઇએ, પણ મેલાં

કપડાં વાપરીએ નહીં. ઘર બારની સ્વચ્છતા પણ શરીરની સુખાકારી માટે જરૂરની છે. માથું ફાટી જાય, એવી ખાળ ચોકડીમાંથી ગંધ આવતી હોય, તો ઘરમાં બેસવું ન ગમે. ઘરમાં પણ પુંજો પડેલો હોય, ને વા આવવાથી છાપરાનાં બાવાં ને ખેર બેસનારાના શરીરપર ને ખાનારના ભાણામાં આવી પડે, એમાં કોની કસુર સમજવી? જે ઘર વાળી ઝાડીને સાફ રાખવામાં આવતું નથી, તે ઘરમાં વીંછી કુછીને ભરાઇ રહેવાને જગા મળે છે, અને તે માંડે રહેનારને વખત બેવખત કરડી ખાય છે. પાણીઆરામાં પુષ્કળ ખેર ભરાયો હોય, ને તેમાં પાણી પચવાથી કોવાણ થઇ રહ્યું હોય, તોએ તે સાફ કરવાનો પરવાર ન મળે. વાસણ કુસણ ધોયા વિછળ્યા વગર કાળાં ઠીકરાં જેવાં થઇ ગયાં હોય, ને તે પર મણ કાટ વળ્યો હોય, ગોળામાં ધોયા વગર છારી વળી હોય, ને પાણીમાં ગળ્યા વગર મેલ કે વખતે ગજગજના પોરા પડ્યા હોય, એવું પાણી પીવામાં આવે, તો તે રોગ કર્યા વગર કેમ રહે? જેમ ઘર સાફ રાખવું જાઇએ, તેમ ઘરની આસપાસની જગા પણ સાફ રાખવી જોઇએ; કેમકે આસપાસની ગંદકીથી આપણા ઘરની અંદર પણ વાસ આવે છે, એથી હવામાં બિગાડો થાય છે, ને કોલેરા ઉત્પન્ન કરનાર એ પણ એક કારણ થઇ પડે છે. ભીંતો છોવરાવવી કે ચુનાથી ધોળાવવી, ને ઘર લીપી ગુંપીને સાફ રાખવું. ખરચ કરવાની શકિત ન હોય તો ભીંતોને ગાર માટીથી લીપોને તે પર મરડ, ભુતડો, કે ખડો ધોળવો. ઘરબાર સાફ રાખવાનું બૈરાંના હાથમાં છે, તે જો કુઆડ હોય તો ઘર આંગણાં ને ઘરમાંના પદાર્થ ગલીચ રહે છે.

૨૨. ખુલ્લી હવાનો ફાયદો ઘણોછે. અહીં હવાનો અર્થ વાયરો નહીં, પણ વાતાવરણ અથવા મંદ વાયુ સમજવો. "વા સો ધા ને બફા સો નફા" એવું કહેવામાં આવેછે, તે વાત હવાને લાગુ નથી; પવનના ઝપાટાને લાગુ પડેછે. કારણ કે નબળા શરીરવાળાને શરદી, પવન,ઝાકળ વગેરે નુકશાન કરતાછે, માટે તેણે ખુલ્લા ચોક અગાશીમાં ન સુતાં ઘરની અંદર સુવું, એમ એ કહેવતનો અર્થ સમજવો. ખુલ્લી હવાની ગણતી આપણા લોકમાં ઘણી નહીં હોય, કેમકે નહીંતો તેઓએ ઘર બાંધવા વગેરેમાં એ બાબત પર ઘણું લક્ષ દેખાડયું હોત. ઘણી બારીઓ કે જાળીઓ આપણે અહીં મુકવાનો રિવાજ નથી (એમાં એક કારણ ધાડ ચોરી વગેરેની બીક પણ ખરી). ઓરડા અંધારા, સાંકડા, ને ભેજવાળા જોવામાં આવેછે. જે જે ભાગોમાં લાજ મરજાદાનો વધારે રિવાજ, તે તે ભાગોમાં

એવા અંધારા ઓરડાઓમાં બેસીને દહાડો રાત ગોંધાઇ રહેવું પડે છે. ઘર બંધાવનારે ખુલ્લી ને સારી હવા આવે એવો વીચાર કરીને બને તેટલાં વધારે બારી બારણાં મુકાવવાં. જો ભય હોય તો મજબુત લોઢાના ગજ તેમાં ઘલાવવા. પ્રકાશ ને ગરમી એ પ્રાણીનું જીવનછે. એ બિલકુલ ન હોય તો તે મરણ પામે. ઝાડના વાણછા તળે કશું ઉગતું નથી. અથવા ઉગેછે તો તે પીળું ને નબળું હોય છે. અંધારા ઓરડામાં એક છોડનું કુંડું તમે રાખી મુકશો તો તે બરાબર ઉધરશે નહીં. મંદવાડના કારણથી એક ભેંશને છ માસ સુધી ઘરની અંદર ગોંધી મુકવામાં આવી અને પાણી પાવા પણ બહાર કાઢે નહીં, તેથી જ્યારે તેને બહાર કાઢી ત્યારે તેનો કાળો રંગ પલટાઇને ભુરો થઇ ગયો. આ બનાવ મેં નજરે જોએલો છે. એજ પ્રમાણે ખુલ્લી હવા ને ગરમી વગર માણસ નબળું થાય એમાં નવાઇ શી? ગોંધાઇ રહેલી હવા બગડે છે ને તે જો શ્વાસ લેવામાં આવે તો આપણને નુકશાન કરે. અવાવરૂ ભોંયરૂં ઉઘાડીને તરત માંહે દીવો લઇ જઇએ તો તે બુઝાઇ જાય, ને માણસ ઉતરે તો ગુંગળાઇ મરે. જે હવા દીવાનું જીવન છે તેજ હવા માણસનું જીવન છે. ગંદકી વડે નિકળતી બદબો પણ શરીરને નુકશાન કરે છે, માટે સંડાસ ખાળચોકડી વગેરે જેમ બને તેમ સ્વચ્છ રહે તેમ કરવું. કલકત્તાની અંધારી કોટડીમાં ઘણા સાહેબ લોકોને ગોંધવાથી તેમાંનો મોટો ભાગ એક રાતમાં મરણ પામ્યો હતો, એવું ઇતિહાસમાં વાંચ્યું હશે. એમ શાથી બન્યું હશે તેનો વિચાર કરો. ઘણા માણસ સાંકડી જગામાં ભરાયાં હોયછે ત્યારે આપણને કેટલો ઉકળાટ ને અમુઝણ થાયછે? ગામની બંધ હવા છોડીને આપણે ગામ બહાર ખેતરોમાં જઇએ છીએ ત્યારે મનને કેટલો આનંદ થાયછે? ત્યાં બંધીઆર કે ગંધાતી હવા નથી, મંદ મંદ પવનની લેહેરો આવેછે, જાદી જૂદી લતાઓમાંથી સુગંધીને પવન ખેંચી લાવેછે, લીલી છમ જેવી ઝાડી આંખને રળીઆમણી લાગેછે, ને કલોલ કરતાં પક્ષીઓ મનને આનંદ પમાડે છે. આવે ઠેકાણે એકવાર પણ દરરોજ જવાની ટેવ રાખવી જોઇએ. એથી મન ને તન બંને પ્રફુલિત થાયછે. દેવસ્થાન ઘણાંખરાં ગામ બહાર રાખે છે તેનું કારણ એજ કે ધર્મને બહાને લોકને ચાલવા હાલવાની કસરત થાય, તાજી હવા મળે, ને રમણ્ય દેખાવથી આનંદ થાય. હાલમાં દેવદેહેરે કે મેળે જવાનું ઘટવા માંડયું. જાત્રાનાં આકર્ષણ પણ ઓછાં થવા લાગ્યાં. તેથી તેને બદલે તેવા લાભ આપનાર બીજું કાંઇ પણ દાખલ થવું જોઇએ. જેટલું

ધર્મને બહાને થાયછે, તેટલું જરૂર જાણીને થઇ શકતું નથી. ભણેલા વર્ગને અને તેમના બૈરાં છોકરાંને બહુ કરીને આ નુકશાન વધારેછે.

૨૩. શેહેરના કરતાં ગામડાના લોક વધારે તંદુરસ્ત હોય છે. તેમનાં શરીર વધારે કદાવર ને મજબુત હોય છે તેનું શું કારણ? તેનાં કારણ ઘણાં છે. તેમને ખુલ્લી ને સ્વચ્છ હવાનો સૌથી વધારે લાભ મળેછે. તેમનો ખોરાક નિયમિત અને સાદો પણ ગુણકારી હોય છે. પોતાના કામ કાજ વડે તેમના શરીરને પુષ્કળ કસરત થાયછે. તેઓ કદાસ શેહેરી જેવા સુઘડ હોતા નથી, પણ તેનો બદલો ઉપલાં ત્રણ સબળ કારણોથી વળી રહેછે. ગામડામાં શેહેરના જેવી ગંદકી કે બંધીઆર હવા હોય નહીં. ખાળ ચોકડીઓ ઘરોમાં હોય નહીં કે જેથી લગારે ગંદકી થવા પામે. ગામની આસપાસ ને અંદર પુષ્કળ ઝાડ હોય, તે વડે હવા થંડી ને સુખદ રહે. તેઓ ખાવામાં શેહેરી જેવા નાજુક, કે સવાદીઆ, કે અનિયમિત હોતા નથી. ગમે તેમ થયું હોય તોપણ અહાર જેટલું ખાઇ લે. જરાતરા દાળ શાકમાં તાલ ન પડયો, કે શેહેરીની પેઠે છણકો કરી ભાણેથી ઉઠી ન જાય. ભાત ભાતની અને ભારે હલકી વાનીઓથી શરીરને ફાયદાને બદલે નુકશાન થાય છે. ઘણા વાલ ભજીઆં કે શાક ભાજી ફાયદો કરતા નથી, પણ શેહેરીઓ એવા એવા પદાર્થથી રાજી થાય, ને ગામડીઆ તો રાજા સાયેજ લહે? આખો દહાડો કામકાજ કર્યા કરે. એટલે શરીરને જોઇએ તેટલી કસરત થાય. ઘેર આવે ત્યારે કુટુંબની સાથે ઘડી કલોલ કરે. ઘણો લોભ મળે નહી તેથી ચિંતા ફિકર પણ ઘણી ન હોય; એટલે શરીર સારૂંજ રહે. રાતે મજેની ઉંઘ આવે ને સવારમાં ઉઠે ત્યારે શરીર હલકું ફુલ જેવું લાગે. શેહેરીઓ જેવા કુછંદ પણ તેમને લાગ્યા હોતા નથી; એટલે શરિરની સંપત્તિ લુટી જનાર કુછંદથી તેમને નુકશાન થતું નથી.

૨૪. ખાવા પિવામાં કે કામ કાજ કરવામાં કાંઇ ગડબડ થાય તોજ વ્યાધિ થાય છે એ નકી સમજવું. જે કોઇ હરેક બાબતમાં મિતવ્યયી છે તેને રોગ કવચિતજ થાય છે. વ્યાધિ થશે એમ માલમ પડે કે તરતજ ઉપાય કરવો. આળસમાં જોયા કરવું કે આગ લાગે ત્યારે કુવો ખોદવા જવું એ સારી વાત નથી. છેલ્લે કયારે પાણી આવે ત્યારે દાકતરને ખોળવા જાય એવા ઘણા લોક હોય છે, પણ આખર વખતે ઔષધની પણ ટેકી લાગતી નથી. ઓસડ ધ્યાન રાખીને કરવું અને શરીર સારૂં થયું એટલે જે કારણથી રોગ થયો હોય તે કારણ છોડી દેવું. વારે વારે ઓ-

સડ ખાઇને તેની ટેવ પાડવી નહીં કેમકે એમ કર્યાથી ઓસડની અસર પણ બરાબર લાગુ રહેતી નથી, અને ઓસડ વગર શરીર આરોગ્ય રહેજ નહીં, એમ થઇ જાય છે.

૨૫. શરીર સંપત્તિ કેમ મેળવાય ને જાળવી રખાય એ હવે તમારા સમજવામાં આવ્યું હશે. ફરી ફરીને મનુષ્ય દેહ મળવાની ખાતરી નથી, માટે તેને બે ફિકરાઇથી ખરાબ કરવી નહીં. જગતમાં બીજી બધી સંપત્તિ ખરીદ કરી શકાય છે પણ શરીર સંપત્તિ વેચાતી મળતી નથી. તેને એકવાર ખોઇ તો ફરી હાથ આવવી મુશ્કેલ છે. તેને ધોતાળપણે ઉડાવશો નહીં, અને કંજુસાઇ કરી દાટી ન મુકશો. સાવચેતીથી વાપરશો તો તે લાંબી મુદત પહોંચશે. એ બાબત નીચેના નિયમ યાદ રાખજો. ૧ સાદો ને ગુણકારી ખોરાક ખાવો. ૨ પચે તેટલું નિયમિત પણે ખાવું. ૩ અતિશય સર્વ વર્જવું. ૪ કામકાજથી શરીર કસાય છે. ૫ કામકાજ ન હોય તો કસરત વડે શરીર કસવું. ૬ સ્વચ્છતાથી શરીરની સુખાકારી રહે છે. ૭ ખુલ્લી હવા કાયાનો પુષ્ટીકારક ખોરાક છે.

અંક ૮મો.

ખાતર*.

" એક ખાતર ને પાણી, કર્મને આણે તાણી."

ખાતર એટલે જમીનમાં પાકની શકિતનો વધારો કરનારો કોઇ પણ એક પદાર્થ. જેવી રીતે માણસના શરીરમાંનું કોઇપણ કારણથી ઓછું થએલું કૌવત પુષ્ટિકારક પદાર્થ ખાધાથી પહેલાં જેવું પાછું આવેછે. તેવી રીતે વરસો વરસ ધાન્ય પાકયાથી જમીનની પાકની શકિત ઓછી થાયછે તે ખાતર રૂપી વસાણું નાખવાથી અગાઉ પ્રમાણે અથવા તેનાથી વધારે તાકતવાળી થાય છે. આ મોટા વિષયપર કાંઇ લખી દેશી ખેતીની સેવા બજાવવી એમ ધારીને આ નાનો નિબંધ લખ્યોછે.

બધા સુધરેલા દેશોમાં ખેતીના વિષયઉપર ઘણા ગ્રંથો થયાછે. આપણા પૂર્વજોના વખતમાં એ વિષયોપરના કેટલાએક સ્વતંત્ર સંસ્કૃત ગ્રંથ હશે એવું કેટલીએક બાબતપરથી જણાયછે. તે સંસ્કૃત ગ્રંથો હાલ મળી આવતા નથી, પણ વારાહ સંહિતા, વિચિત્રસૂત્ર ઇત્યાદી પુસ્તકોમાં એવિશે કેટલુંક લખાણ મળી આવેછે. બીજા દેશમાંની ખેતી વિશેની વાતો સાંભળીને આપણા દેશમાં પણ એ વિશે હાલ ચરચા થવા માંડી છે. અને થોડાંએક પુસ્તકો ગુજરાતી તથા મરેઠી ભાષામાં છપાઇ બહાર પડ્યાંછે. હાલના નિબંધમાં આપણા દેશમાં બની શકે એટલી વાતો અંગ્રેજી પુસ્તકોના આધારે લખીછે. આ નીચે લખેલી વાતો વિશે વચાર કરી કોઇ લોકો તેઓની અજમાયેશનું પરીણામ આ નિબંધ પ્રસિદ્ધ કરનાર સભાને લખી જણાવશે તો સભાની ધારેલી ધારણા સફળ થઇ, એમ સભાને લાગશે.

ખાતરની જાતિ ત્રણ છે. ૧ પ્રાણિજ. ૨. ખનિજ. ૩. વાયુરૂપ.

૧. પ્રાણિઓમાંથી તથા વનસ્પતિઓમાંથી પેદા થનારા બધા પદાર્થ જેવાકે–છાણ, મૂતર, હાડકાં ઇત્યાદી પ્રાણીજ ખાતર કહેવાય છે.

૨. જમીનમાં ઉત્પન્ન થતા પદાર્થ જેવાકે ચૂનો, મીઠું, તથા બીજા ખારને ખનિજ ખાતર કહેછે.

૩. વાતાવરણમાં જે પદાર્થ વાયુરૂપે હોય છે, તેને વાયુરૂપ ખાતર કહેછે. આ વાયુરૂપ પદાર્થો પડતા વરસાદના પાણીમાં મિશ્ર થઇ જમીનમાં જાયછે. હવામાં જે એમોનિયા અને કારબોનિક આસિડ હોયછે તે વાયુરૂપ ખાતર કહેવાયછે. આ પદાર્થ તદન કુદરતીછે, અને તેમાં જોઇતો વધારો ઘટાડો

---

* લખનાર પ્રભાકર રામચંદ્ર પંડિત.

મનુષ્ય કૃતિથી થતો નથી—માટે આ નિબંધમાં તે વિષે વધારે વિચાર કર્યો નથી.

૧ પ્રાણીજ ખાતર.

પ્રાણિજ ખાતર એટલે જનાવરોમાંથી ઉત્પન્ન થતાં ખાતરોમાં મળ અને મુતર ઉત્તમમાં ઉત્તમ ખાતર ગણાયછે. પ્રાણિના ખાધામાં જે ખોરાક આવેછે તે ખોરાકના પદાર્થનું આ બનેલું હોયછે. જાનવરો જે ખોરાક ખાયછે તેનો કોઇ પણ રીતે નાશ થતો નથી. ફક્ત તેનું રૂપાંતર થાયછે. ખોરાકમાં જે હવા તથા પાણીનો ભાગ હોય છે તે શરિરમાંથી વાયુરૂપે બહાર પડેછે. જમીનનો અથવા ખાતરનો જે મુખ્ય ભાગ ખોરાકમાં આવે છે તે શરિરના પ્રવાહી તથા જાડા મળમાં (છાણ,મુતર)નિકળી આવેછે. પ્રાણિના ખોરાકના ઘણાખરા પદાર્થો તેના મળ મુત્રાદીકમાં હોયછે. તેથી તે મળ મુત્રાદિક વસ્તુઓ ખોરાક પેદા કરનાર છોડને સારૂ ખાતર તરીકે તેને પુષ્ટિ આપે એમાં કાંઇ આશ્ચર્ય જેવું નથી. આવી ફાયદા કારક આ ચીજોછે તોપણ આપણા દેશમાં ખાતર તરીકે વાપરવાના ઢોરનું છાણ વિગેરે પદાર્થ ઘણા જણ બગડી જવા દેછે. ઘરની પછવાડે વાડામાં અથવા બીજી કોઇ પણ ખુલ્લિ જગામાં છાણનો ઢગલો કરેછે. તેથી ખાતરના કામમાં આવતા મુખ્ય પદાર્થોનો નાશ થાય છે. ખાતરના ઢગલા ખુલા મેદાનમાં હોવાથી તેને સુરજનો તાપ લાગે છે, તેથી છાણમાંના સારભૂત ઉપયોગી પદાર્થ વરાળ રૂપે ઉડી જાયછે વળી તેના ઉપર વરસાદ કદાચ વરસેછે, તો છોડને પુષ્ટિ કરનારૂં છાણમાંનું તત્ત્વ ધોવાઇ જઇ ઢગલા નીચેની જમીનમાં પેસી જાયછે. માટે ખાતર ખુલ્લું ન રાખતાં આગળ જે રીત બતાવવામાં આવીછે તે રીતથી રાખવામાં આવે તો કાંઇ પણ નુકશાન થશે નહીં. એ રીતમાં શોષક પદાર્થ આવેછે તે પદાર્થ કેવી જાતના હોય છે, તેની સમજ પડ્યા પહેલાં એ રીત સમજાય નહીં માટે શોષક પદાર્થનું ટુંક વર્ણન કરૂં છું.

શોષક પદાર્થ.

દરેક વાસ વાળો પદાર્થ વરાળ રૂપે ઉડી જઇ ઘટે છે. જ્યારે કોઇ પણ પદાર્થની વાસ આવે ત્યારે એમ સમજવું કે એ પદાર્થ ઓછો થાય છે. જનાવરો છાણ કરે છે કે તરત તેની ગંધ આવવા માંડે છે, કારણ કે તે છાણમાંના વાયુમાં મિશ્ર થનાર સ્વભાવવાળા ભાગ નિકળવા માંડે છે. છાણ વિગરેમાંથી ઉડી જનારા વાયુ રૂપી પદાર્થને રોકવાને માટે સુધરેલી પ્રજાઓએ કેટલાએક પદાર્થ ખોળી કાઢ્યા છે તેને-શોષક પદાર્થ કહે છે. વાયુ રૂપી પદાર્થને ચુસી લેવાનાં કેટલાએક સાધનો એટલે શોષક પદાર્થો નીચે લખેલાં છે.

૧. કાળી અને ચીકણી માટી એ ઉત્તમ શોષક છે.
૨. કોયલા (પથરી વીગરે) આ પણ ઉત્તમ શોષક છે.

કોહેલા પદાર્થમાંથી નિકળતી હવા છોડોને પુષ્ટિ આપનારી હોય છે. તેને કોયલા ચૂસી લે છે. ઘણા સખત ખાતરને જરા નરમ પાડી છોડને નુકશાન ન કરે એવી સ્થિતિમાં આણે છે. અને ખાતરમાં હોનારા ઓગળનારા પદાર્થોને ધોવાઇ જતાં અટકાવેછે. એ કામને માટે થયલા છાણ વિગરે ખાતરમાં કેવી રીતે વાપરવા તે આગળ કહેવામાં આવશે.

૩. નદી યા તળાવ પાસેની ભેજ વાળી જમીનમાં જ્યાં નાના છોડ વિગેરે હોય છે તે જગ્યામાંની છોડ સાથે ખોદી આણેલી માટી પણ શોષક તરીકે વપરાય. આમાં માટીનો તથા વનસ્પતિનો ભાગ હોય છે. આ જાતની માટી આણી એક વરસ સુધી હવામાં ખુલી રાખી મુકવી એટલે તે માટીમાં હોનારી વનસ્પતિ કહોઇને માટી સાથે મળી જાય છે. ત્યાર પછી તેમાં ચૂનો અને મીઠું આ બેનું થોડું મીશ્રણ અથવા પલાળેલો ચૂનો યા લાકડાનો રખોડો નાખવો. આ મેળવણી કર્યા પછીતે માટીમાંની વનસ્પતીઓ કોહી ગયા પછી તે માટી કામમાં આણવા માટે લાયક થશે. ચીકણી માટી, કોયલા, નદી અથવા ભેજવાળી જમીનમાંની માટી એ ત્રણ મોટા શોષક પદાર્થછે તે કેવી રીતે વાપરવા તે નિચે લખું છું.

ઢોરોથી પેદા થતું છાણ વિગેરે ખાતર.

છાણ વિગેરે ઢોરથી પેદા થનારા પદાર્થ એકદમ જેમના તેમ વાપરે સારો ફાયદો નથી; તેમજ તેના ઘટકાવયવો ઉડી જવા દેવા અથવા ધોવાઇ જવા દેવા એ પણ સારૂં નથી. નિચે કહેલી રીત પ્રમાણે વ્યવસ્થા ખેતી કરનાર લોકો કરે તો તેના કોઇ પણ ઘટકાવયવનો નાશ ન થતાં થોડી મુદતમાં છાણનું ખાતર કામમાં આણાય એવું થાય છે.

છાપરૂં.

આપણા લોકો ખાતરને માટે રાખવાનું છાણ વીગરે પદાર્થ જેવી રીતે ખુલ્લા નાખી મુકે છે તેમ ન કરતાં એક છાપરૂં કરીને તેની નીચે ખાતર રાખવાની જગો કરે અથવા જમીનમાં ખાડો કરી ચારે ગમ છો દઇ તેમાં ખાતરરાખે તો તેમને ઘણો ફાયદો થાય. ખાડો કરે ને છાપરૂં કરે તો એવી રીતે કરવું કે ખાતરને સુરજનો તાપ ન લાગે તથા વરસાદની વાછંટ તેના ઉપર ન પડે. જે છાપરા નિચે ખાતર રાખવું હોય ત્યાંની જમીન જરા ઉંચી રાખવી કે વરસાદનું જમીન ઉપર પડેલું પાણી તેને ન લાગે. કારણ કે એમ કરવાથી સુરજનો તાપ તેના

ઉપર પડી તેમાંના વાયુરૂપી પદાર્થ જે ઉડી જાય, તે ઉડી જશે નહીં, તેમજ વરસાદના પાણીથી તેમાંના ખાર વીગેરે ઓગળી ધોવાઇ જાય તે ધોવાઇ પણ જશે નહીં.

ખાતર રાખવાને માટે જગો કેવી રાખવી.

જે જગોમાં ખાતર રાખવું તે જગા સારી રીતે સજડ કરેલાં પાટીઆંની હોવી જોઇએ. અથવા સારી ચીકણી માટીની કઠણ કરાવવી જોઇએ. છો વાળી જમીન હોય તો ઘણુંજ સારૂં. કારણ કે તેથી જમીન ખાતરમાંની ભીનાશ ચુશી લે નહીં. આવી જમીનની ત્રણ બાજુ ઉંચી રાખી તેનો એક છેડો જરા ઉતરતો રાખવો અને આ ઉતરતા છેડા પાસે એક છો વાળો ટાંકો કરવો. આ બધી ગોઠવણ એવી રીતે કરવી કે ત્રણ બાજુનું પાણી ઉતરી તે નમતી બાજુ તરફ આવી છો વાળી ટાંકીમાં પડે. છો દઇને એ ખાડામાં એક મોટું પીપ ડાટે તો તે પણ ચાલે. સારાંસ એવી રીતની વ્યવસ્થા કરવી કે કોઇ તરેહથી જમીનમાં ખાતરમાંનું પાણી ઉતરી જઇ ખાતરને નુકશાન નહીં થાય.

હવે તે તૈયાર કરેલી અથવા છો વાળી જમીન ઉપર પેહેલાંમાંના કોઇ પણ પદાર્થનો કહેલો શોષક પદાર્થ (કોયલાનો ભુકો. લાકડાનો રાખોડો, ભેજવાલી જમીનનું બનાવેલું મિશ્રણ ઇત્યાદિ) એક એક વેંત જાડો થર પાથરવો. તે થર ઉપર છાણ, લાદ, લીંડી વીગેરેના ત્રણ ચાર આંગળ જાડા થર પાથરવા. આ થર ઉપર પાછો શોષક પદાર્થનો થર દેવો. એમ કરી છેલો શોષક પદાર્થનો ઘણો જાડો થર દેવો.

પછી તે ટાંકીમાં ઢોરોનું મૂતર, એઠવાડનું પાણી, વીગેરે નાંખવું, અને અઠવાડીઆમાં બે વખત ડોચકીવતે તે પ્રવાહી ખાતર તે ઢગલાની ઉપર છાંટવું. આ ઢગલો તર થાય એટલું બધું પ્રવાહી ખાતર ન મળી આવે તો તે મુતર વીગરેમાં વરસાદનું અથવા નદીનું પાણી મિશ્ર કરી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એક અઠવાડીઆમાં બે વાર છાંટવું. તે ખાડામાંનો પ્રવાહી પદાર્થ બદલવો નહીં. તે નિતરી આવે તો પાછો તેનો તેજ છાંટવો એટલે એક મહીનાની આખરે આ ખાતર તૈયાર થઇ રહેશે. એક મહિનામાં શોષક પદાર્થના થર અને ખાતરના થર વચ્ચે કોઇ પણ જાતનો તફાવત રહેશે નહીં; તે બંને મળી જશે, ત્યાર પછી તે ખાતર કાઢી જમીન ઉપર પાથરવું અથવા બીજી કોઇ પણ રીતે વાપરવું. એકવાર છાપરૂં તથા છોનો ઓટલો બનાવતાં જે ખરચ થશે તે પાકના ફાયદાના પ્રમાણમાં ઘણોજ થોડો છે. જે ખેડુત લોકોને ત્યાં

છાણ નિકળતું હોય તેને પેહેલાં છોવાળા ઓટલા ઉપર શોષક પદાર્થનો થર દઈ પછી રોજનું જેટલું છાણ નિકળે તેટલાથી જેટલો થર થાય તેટલો એક બાજુએ કરી તેના ઉપર પાછો શોષક પદાર્થ નાંખવો. બીજે દહાડે તેની જોડેની જગોમાં છાણ પાથરી તેના ઉપર શોષક પદાર્થ પાથરવો. એમ કરતાં કરતાં જ્યારે બધો ઓટલો થરથી ઢંકાય ત્યારે બીજો થર દેવાનું શરૂ કરવું.

આ ઉપરથી કહેલી ખાતર બનાવવાની રીત ઘણી સારી તથા ફાયદાકારી છે માટે બનતાં સુધી અમલમાં આણવાની કોસીસ કરવી. જે લોકોથી આ વાત બની શકતી નથી તે બીજી રીતે છાણનું ખાતર બનાવે છે. કેટલાએક લોકો મોટો ખાડો કરી તેમાં છાણ અને શોષક પદાર્થ દોરવતે ગુંદાવે છે. કેટલાએક લોકો ખુલ્લી જગ્યામાં છાણ રાખી તે ઉપર રોજ સવારે શોષક પદાર્થનો પાતળો થર કરે છે. મુખ્ય વાત ધ્યાનમાં રાખવાની એછે કે છાણ વગેરે પદાર્થમાંના વાયુમાં મિશ્ર થનારા ભાગો કોયલા ઇત્યાદી શોષક પદાર્થ ચુસી લેછે માટે શોષક દ્રવ્ય તૈયાર રાખી ઉપર કહ્યા મુજબ ખાતર બનાવવાની કોશીશ જરૂર કરવી જોઇએ.

જનાવરોના ખોરાક તથા ઉમર પ્રમાણે તેઓ થકી ઉત્પન્ન થનારા પદાર્થોનું ખાતર જુદા જુદા પ્રકારનું થાય છે જાનવરોના ખોરાક ઉપર સારી જાતના ખાતરનો આધાર હોય છે. જે ઢોર તલનો ખોળ તથા કપાશીઆ ખાતું હોય તેનું ખાતર ફકત ઘાસ વીગરે ખાનારા જાનવરો કરતાં વધારે સારૂં હોય છે; તેમજ નાની ઉમરના જાનવરોનાં મળના ખાતરમાં છોડને પુષ્ટી આપનારા પદાર્થ થોડા હોય છે. કારણ તેના ખોરાકમાંનો સારભુત પદાર્થ તેના શરીરનું બંધાણ થવામાં (હાડકાં વીગેરેને પુષ્ટિ આપવા) જાય છે. આ કારણને લીધે જવાન ઢોરના છાણમાં વિશેષ કૌવત હોતું નથી. પુખ્ત ઉમરમાં આવેલા પ્રાણીના ખોરાકમાં જે પદાર્થ આવે છે તેના ઘણા ખરા ઘટકાવયવ ઓછા ન થતાં છાણ વિગેરેમાં તેવાને તેવાજ રહેછે કારણ કે મોટા જાનવરોના હાડકાં વીગેરેની પુષ્ટિ થવાની બાકી હોતી નથી. દુધ ન દેતી ગાયના ખાતરમાં તાકાત ઓછી હોયછે કારણ કે ખોરાકના ઘટકાવયવોનો ભાગ દુધમાં વધારે જાયછે.

નરક.

નરક આ પદાર્થ ઘણીજ ઉત્તમ જાતનું ખાતર છે, માણસનો ખોરાક જનાવરના ખોરાક કરતાં ઉંચી જાતનો હોય છે, માટે તેઓના મળના ઘટકાવયવો સરસ હોય છે, વધનારા જુવાન માણસના નરકમાં

ઓછી તાકાત હોય છે. એનું કારણ ઉપર કહ્યું છે. જાનવરોના તથા માણસના ખોરાકને સરખાવી જોઇશું તો સહેજ જણાશે કે માણસના મળનું ખાતર છાણના ખાતર કરતાં અતિ ઉત્તમ છે.

ચીન અને જાપાન દેશમાં નર્કનું ખાતર અસલથી લોકો વાપરે છે, તેથી કરીને તે દેશો ત્યાંની મોટી વસ્તીને ધાન્ય પુરૂં પાડે છે. કોઇ લોકો એવો શક લાવે કે નર્કનું ખાતર વાપરે ખેતરના પાકને નઠારી વાસ વિગેરે આવશે; પણ તેમ નથતાં ઉલટો બધી વાતે તે પાકમાં સુધારો થાયછે. ગુલાબ, આ ફુલ ઘણું સુંવાળું અને સુંદર હોયછે તેના છોડને નર્કનું ખાતર આપ્યું હોય તો તેના રંગ તથા વાસમાં ઘણો સુધારો થાયછે.

આ ખાતરની ગંધ ન આવે અને તેમાંના વાયુરૂપી પદાર્થ ઉડી ન જાય માટે કેટલાએક ઉપાય કરવા પડે છે, પણ તે ઘણા સહેલા છે. નર્કમાં ઉપર કહેલા શોષક પદાર્થ મિશ્ર કરવા એટલે બંને કાર્યો થશે. ગંધ આવતી બંધ પડશે તેમજ વાયુરૂપી પદાર્થ નિકળી જશે નહીં; પછી તે જમીનમાં ખાતર તરીકે વાપરવું. નર્કનું ખાતર વાપરવા સારૂ જુદા જુદા દેશના લોકો જુદા જુદા પ્રયોગ કરે છે. એમાં જે ગંધ આવે છે, તે કળી ચુનો મિશ્ર કરે તદન નાશ પામે છે. નર્કમાં પેહેલાં કળી ચુનો ભેગો કરી પછી જમોન ઉપર પાતળું પાતળું પાથરી સુકાવા દેવું, ત્યાર પછી તેને કચરી ભૂકો કરી ઓળની માફક બીની જોડે ખેતરમાં નાખવું. દુનિયાંના બધા લોકો કરતાં ચીનના લોકો ખાતરના કામમાં ઘણા વાકેફ છે. તે લોકો નર્કમાં કાળી માટી અને ચરબી નાંખી તેનાં ચોરસાં કરી સુકવે છે. આ ચોરસાંમાં બિલકુલ ગંધ હોતી નથી. ચીનના તથા ફ્રાન્સના રાજમાં એનો મોટો વેપાર ચાલે છે. ઇંગ્લાંડમાં એમાં કળી ચુનો ઉમેરી ચોરસાં કરે છે.

નર્કથી ઉતરતું ખાતર કબૂતર મુરઘાં વિગરેનું છે. તેમની અઘાર જેમ તાજી હોય છે તેમ તે વધારે ગુણકારી હોય છે.

ઘેટાની લીંડીઓનું ખાતર હલકી જાતનું ગણાય છે. કારણ ઘેટાં જે ખોરાક ખાય છે તેમાંનો તત્વાંશ તેઓનું ઉન બનાવવામાં જાય છે. એમ છે તોપણ ઘેટાંની લીંડીઓ નકામી ન જવા દેતાં છાણ પ્રમાણેજ તેની સાચવણી કરવી.

દરિયાઇ પંખીની અઘારનું ખાતર ઘણા દેશમાં વાપરવામાં આવે છે. દરિયામાંના કેટલાક ટાપુમાં માણસની વસ્તી નથી. ત્યાંના ઝાડોપર ઘણા પંખી જઇ બેસે છે. તેથી તેઓની અઘાર ત્યાં ઘણી મ-

ળી આવેછે. કેટલાએક ઉદ્યોગી વેપારી ત્યાં વહાણો લઇ જઇ તે અખાર ભરી આણી દેશાવરો ઉપર ખાતર તરીકે વેચે છે. આ પંખીનું ભક્ષ ફક્ત માછલાંજ હોય છે, તેથી તેઓના મળમાં ઘણો સાર રહે છે. આ જાતનું ખાતર આપણા દેશમાં મળી આવે એમ નથી. માટે તે વિષેનો વિચાર અહીંઆં વધારે કર્યો નથી. જે પ્રાણી માંસ અથવા ઉત્તમ ખોરાક ખાય છે તેનો મળ વિશેષ જોરાવર હોય છે. જે પ્રાણી ઘાસ વિગરે ભાજીપાલો ખાઇ જીવે છે તેનું ખાતર જરા કમજોર હોય છે. પ્રાણીના મળ સિવાય બીજા ઘણા પ્રાણીના શરીરના ભાગ ખાતરના કામમાં આવેછે.

મુએલા જાનવરો.

મુએલા જાનવરો કોહી જાય છે ત્યારે તેમાંના કેટલાએક ક્ષારવાળા વાયુરૂપી પદાર્થ ઉડી જાય છે, તે બંધ રાખવાને માટે પહેલાં કહેલા (કોયલાનો ભુકો, કાળીમાટી, ઇત્યાદિ) શોષક પદાર્થમાં જાનવરોના માંસના નાના કડકા દબાવી રાખવા. એમ કર્યાથી તેમાંનો કોઇ પણ સારભૂત પદાર્થ ઓછો ન થતાં થોડી વખતમાં તે માંસ ખાતર જેવું વાપરવા લાયક થશે.

મુએલાં કૂતરાં, બિલાડાં ઇત્યાદિ નાનાં પ્રાણી કોઇ કોઇ વખતે એમને એમ ઝાડની જડ પાસે ડાટી દેવાં અથવા ઉપર કહ્યા મુજબ શોષક પદાર્થ સાથે ભેગા કરી રાખી કેટલીએક મૂદતે કામમાં આણવા.

માછલાં.

દરીઆ કિનારા પાસેના કેટલાએક દેશમાં માછલાં પકડીને એકદમ ખાતરના કામમાં આણે છે. માછલાંનું ખાતર ઘણુંજ ઉત્તમ કહેવાય છે. તેઓ ઘણાં નરમ હોય છે તેથી જલદી કોહોઇ જઇ છોડનો ખોરાક થઇ પડેછે. ખાતરને વાસ્તે પકડેલાં માછલાં શોષક પદાર્થસાથે મિશ્ર કરવાં એટલે તે કોહોઇ જઇ જલદી કામમાં આવશે. ઉપર છાણનું ખાતર બનાવવાનું કહ્યું છે તે છાણના ઢગલામાંજ માછલાં તથા માછલાં જ્યાં વેચે છે તે જગાનો કચરો નાંખ્યો હોય તો બીજી મેહેનત ન પડતાં ખાતર સરસ થાયછે. માછલાં એમનેએમ વાપરવાં હોય તો તે જમીનમાં ઉંડાં દાટવાં; નહીતો તેમાંનો વાયુરૂપી પદાર્થ નિકળી જશે.

ઉન, ચીથરાં, ચામડું ઇત્યાદિ.

ઉન, ચીથરાં, ચામડું ઇત્યાદિ પદાર્થ જલદી કોહોઇ જતા નથી માટે એમનાએમ વાપરયા હોય તો તેઓનું ખાતર ઘણું કામ લાગે છે. એ ખાતરની અસર જમીનમાં ઘણા દિવસ સુધી રહે છે. આ પદાર્થનું ખાતર જલદી થાય માટે તેઓને છાણ ભેગાજ નાંખી કોહોવા દેવા એટ-

લે એને માટે કાંઈ પણ નોખી મેહેનત કરવી પડશે નહીં.

જુનું ચામડું જલદી સડતું નથી માટે એને ઝાડની તળે દાટી મુક્યું હોય તો કેટલીએક મૂદત બાદ તેની અસર માલમ પડવા લાગશે. સારાંશમાં એટલુંજ કહેવાનું કે પ્રાણીના શરીરના સર્વ ભાગનું ખાતર થાય છે માટે જે જે ભાગ મળી આવે તે તે છાણના ખાતર સાથે કોહોવાડવો એટલે કોઈ પણ જાતની સ્વતંત્ર મેહેનત કરવી પડશે નહીં.

ઝાડના અવયવથી બનતું ખાતર.

પહેલાં જે નદીની માટીનું અને ભેજવાળી જમીનનું ખાતર કહ્યું તે આ જાતના ખાતરમાં ઘણું ઉત્તમ છે. તે જયારે નદીમાંથી કે ભેજવાળી જમીનમાંથી લાવીએ ત્યારે તેમાં ખટાશ હોય છે તે કાઢી નાંખવાને તે માટીને ઘણી મુદત સુધી હવામાં ખુલ્લી મુકવી, અથવા તેમાં ચુનો, મીઠું વગરે નાંખી તેની ખટાશ કમતી કરવી ને તે કમી થવે તે ખાતર ગમે તે જાતની જમીનમાં વાપરવું.

લાકડા કરતાં ઝાડની છાલમાં જમીનનો ભાગ ઘણો હોય છે. છાલ જલદી સડતી નથી માટે તેની સાથે ચુનો મેળવવો પડે છે. ચુના સાથે મિશ્ર કર્યા પહેલાં એકદમ છાલ ખાતરના કામમાં આણવી નહીં, કારણ તેમાં એક જાતની ખટાશ હોય છે તેથી છોડને ઇજા થાય છે. ચામડાં રંગવાને રંગ કાઢી લીધા પછી જે છાલ રહે છે તેને કોહોવડાવીને ખાતર તરીકે વાપરવી. ઝાડની છાલ બાળી નાંખી તેના રાખોડાનું ખાતર કરવું. આ ઘણો સહેલો ઉપાય છે. એમ કરે રાખોડામાં જે ઓગળનારો જમીનનો ભાગ હોયછે તે પાણીથી ઓગળી જઇ છોડનો ખોરાક બનેછે.

લાકડાના વેહેરનું પણ ખાતર થાય છે પણ તે કહોવડાવ્યા વગર કામમાં નથી આવતો. છાલ પ્રમાણેજ એને કોહોવડાવવો ને પછી એને ખાતરના કામમાં આણવો.

ધુમાડાના જાળાનું ખાતર ઘણુંજ ઉતમ છે. એમાં ગંધક હોયછે; તે ફકત છોડનોજ ખોરાક થાયછે, એટલુંજ નહીં પણ તેની વાસવડે કોઈ જાતનાં જીવડાં પણ થતાં નથી. આ ખાતર બી જોડેજ જમીનમાં નાખવું. કોબીના છોડ ઉપર તથા તડબુચના વેલા ઉપર એક મુઠી ભરી ધુમાડાનાં જાળાં નાખ્યાં હોય તો તેના ઉપર કોઇ પણ જાતના જીવ બેસશે નહીં. બધા લીલા છોડનું ખાતર થાય છે. તળાવ વિગેરે ભેજવાળી જમીનમાં જે છોડ ઉગી નિકળે છે તે ઉપાડી આણી જમીનમાં ગદડી નાખે તેનું ખાતર ઘણું સારૂં થાય છે. કોઈ પણ હલકી જાતના છોડનું

બીજ આખા ખેતરમાં વાવી તેના ઉપર ફુલ બાઝયા પછી હળવતે તે બધા છોડ જમીનમાં કચરી નાખવા એટલે તે કોહોઇ જઇ તે વાવેતરના છોડને પુષ્ટિ કરશે. જે છોડની જડો જમીનમાં ઘણી ઉંડી જતી હોય એવા છોડ આ કામને માટે પસંદ કરવા. કારણ કે મુળિયાં જેમ જેમ જમીનમાં વધારે ઉંડા જાય છે તેમ તેમ જમીનમાંના ખાર વધારે ચૂસી લેછે. આવા છોડ જમીનમાં ગદડી નાંખેથી ઉંડી જમીનમાંના ખાર છેક ઉપરની જમીનમાં રહી જાયછે. ધાન્ય વગેરેનાં મુળિયાં જમીનમાં ઉંડાં જતાં નથી તેથી તેને આ ઉપરની જમીનમાં રહી ગએલો ખાર પુષ્ટિ આપે છે.

૨. ખનિજ.

છોડ બાળીને તેની રાખોડીનું પૃથક્કરણ કરી તેની અંદરના ખનીજ પદાર્થ (જમીનમાં પેદા થનારા પદાર્થ) વિદ્વાનોએ શોધી કાઢ્યા છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થએલું છે કે દરેક જાતના છોડમાં સર્વે પદાર્થ હોતા નથી; એકમાં સાજીખાર વધારે હોય તો બીજામાં સુરોખાર વધારે, ત્રીજામાં ચુનો વધારે, એવી રીતે આ પદાર્થ વત્તા ઓછા હોયછે. તેમજ એક જાતના છોડના જુદા જુદા ભાગમાં પણ વધારે ઓછા આ પદાર્થ હોય છે. ચૂનો, સાજીખાર ઇત્યાદિ પદાર્થ ઝાડના ઘટકાવયવ છે, માટે તે જમીનમાં હોવાની અવશ્યતા હોય છે. કેટલીએક જમીનમાં તો આ પદાર્થ સ્વભાવિક રીતે હોય છે અને કેટલીએકમાં છેક ઓછા હોય છે. સામાન્ય નિયમ એ છે કે જમીનને ફળદ્રુપ કરવાને વાસ્તે છોડના રાખોડામાં હોનારા બધા પદાર્થ જમીનમાં નાંખવા જોઇએ. આ પુરતી રીતે અમલમાં આણવાને વાસ્તે જમીનના ઘટકાવયવની માહિતી સારી હોવી જોઇયે. ખેતરના ધણીને પોતાના ખેતરની જમીનનો અનુભવ હોય છે, તેથી જમીનમાં કમતી શુંછે તે તેને જણાય છે. જે ભાગ કમતી હોય તે ભાગ ઉમેરીને જમીન સારી હાલતમાં આણવી.

સાજીખાર (પોટાશ.)

આ ખાર જમીનમાં કમતી હોવાનાં બે કારણ છે. એકતો અસલથીજ એ જમીનમાં ઓછો હોય છે. બીજું ઘણા વરસથી જમીનમાં ખેતી કરવાથી ધાન્યના છોડ ચુસી લઇને તેને ઓછો કરી નાંખેછે. આ ખાર દરેક જાતના લાકડાની રાખોડીમાં હોય છે. આપણા દેશમાં ખેડુ લોકો છાણના ઢગલામાં રાખોડો નાંખીને તે બંનેને ખુલાં રહેવા દેછે. તેથી તેના ઉપર વરસાદ વરસીને તેમાંનો તત્વાંશ ધોવાઇ જાય છે. અથવા તાપથી વરાળના રૂપમાં નિકળીને હવામાં મળી જાયછે. આ અજ્ઞાનતા

ભરેલી વાતને ન અનુસરતાં બીજા દેશના લોકોનું ઉદાહરણ લેઇને ઊ-ઓની રીત પ્રમાણે વર્તીશું તો તેમાં આપણું કલ્યાણછે. લાકડાનો રા-ખોડો ખુલ્લા મેદાનમાં ન મુક્તાં ઉપર છાણનું ખાતર બનાવવાની જે રીત કહીછે તે પ્રમાણે એને પણ સાચવવો. શોષક પદાર્થ સાથે મિશ્ર કરી તે ઢગલામાંજ નાંખી મુકવો. એટલે બધાનું એકઠું ઉત્તમ ખાતર બની રહેશે.

મીઠું*(સોડા.)

જે કારણથી સાજીખાર જમીનમાંથી કમતી થાયછે તેજ કારણથી આ ખાતર પણ ઓછું થાય છે. ઉપર કહ્યા મુજબ ચૂનામાં મિશ્ર કરીને મીઠું ખાતર તરીકે વાપરવું એ ઉત્તમ માર્ગ છે. મીઠું એમનું એમ પણ જમીનમાં વપરાય છે. ઘણુંજ મીઠું વાપરવામાં આવે તો છોડને બાળી નાંખે છે. એક એકર જમીનમાં દોઢ મણ એ પ્રમાણથી મીઠું નાંખે તો ઘણો ફાયદો થાયછે. આ પ્રમાણે મીઠું વાપરતાં છોડ ઉપર જીવડાં થતાં બંધ થાયછે એટલુંજ નહીં પણ એનું ખાતર પણ ઉત્તમ થાય છે. આ ખાર છોડને તરત પુષ્ટિ આપેછે. પેહેલાં કહેલા છાણના ખાતરના ઢગલામાં થોડું મીઠું નાંખ્યું હોય તો તેમાં થતાં જીવડાંનો નાશ કરી તેને બગડવા દેશે નહીં.

મીઠું અથાણામાં નાંખેથી જેમ તેને બગડવા દેતું નથી તેમ છાણ વગરે પદાર્થના ઢગલામાં નાંખ્યું હોય તો તે તેનો પણ બચાવ કરેછે.

ચૂનો.

ચૂનાનો વિષય ઘણા મહત્વનો છે. દરેક જાતના છોડમાં આ પદાર્થ હોય છે. કેટલાએક છોડના રાખોડામાં તો અડધ કરતાં પણ વધારે જોવામાં આવે છે. ચૂનો છોડનો એક ખોરાક છે એટલુંજ નહી પણ એથી જમીન ઉપર ઘણી જાતની અસરો થાય છે, તે નીચે મુજબઃ—

૧. ભેજવાળી જમીનમાંના ભાગ કોહી જવાથી જમીનમાં જરા ખટાશ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ખટાશને લીધે નિંદણ ઘણું ઉગી આવે છે તેથી ધાન્યના છોડને હરકત થાયછે. એવે ઠેકાણે જરા ચૂનો વાપર્યો હો-ય તો તે ખટાશનો નાશ કરી નાંખેછે.

૨. ખાતરમાં હોનારા પ્રાણીજ પદાર્થને ચૂનો જલદી કોહોવડાવી છોડને પુષ્ટિઆપનારો એમોનિઆ નામનો વાયુરૂપી પદાર્થ તેમાંથીછુટો પાડેછે.

૩. ચૂનો જમીનમાં હોનારા કેટલાએક ખનિજ પદાર્થનો ભુકો કરી તે ઓગળી જાય એવી સ્થિતિમાં આણેછે. આ ખનિજ પદાર્થ જમી-નમાં ઓગળી ગએ જમીનમાં કાંઇક રસાયનિક સુધારો થાય છે.

૪. ઉપર કહેલા રસાયનિક ફેરફાર થયા પછી જમીનના ઘટકાવયવો

છોડનો ખોરાક થઇ પડે છે. આ બધી વાતો ખાતરમાં ચૂનો નાખે થાય છે. ખાતરમાં ચૂનાનો કાંઇ પણ ભાગ ન હોય તો તેમાંના પદાર્થો જલદી સડે નહિં તથા તેમાંના ઘટકાવયવનો ખોરાક જલદી બને નહિ.

આ ઉપર કહેલી વાતો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ચૂનો ફકત છોડનો ખોરક છે એટલુંજ નહિં પણ છોડ ઉપર બીજી ઘણી ફાયદાકારી અસર કરે છે.

ખાતરને માટે છીપોનો ચૂનો ઘણો ઉત્તમ ગણાયલો છે. દરીયા કિનારા ઉપરના થોડાકજ લોકોને તે મળી આવવાનો સંભવ છે માટે તે વિષે અહિંયાં વિશેષ બ્યાન કરયું નથી.

ઇમારતો કામમાં વપરાતો સારો ચૂનો ખાતરના કામમાં આવેછે. મેડિયા એકઠા કરી તે પકવી જમીનમાં નાંખવા અથવા તે પકવેલા મેડિયાનો ભુકો થાય એટલું પાણી તેના ઉપર રેડી પછી વાપરવા.

કળીચૂનો પણ કેટલેક ઠેકાણે વાપરવામાં આવેછે. મીઠાનું પાણી છાંટેલો ચૂનો વાપરવો એ વાત પેહેલાંજ કેહેવામાં આવી છે ખનિજ પદાર્થ ઉપર ચૂનાની અસર કરવી હોય તો ફકત ચૂનોજ વાપરવો, પણ ભોંયમાંના પ્રાણીજ કે વનસ્પતિનું ખાતર કોહોવડાવવાની જરૂર હોયતો મીઠાનું પાણી છાંટેલો ચૂનો વાપરવો.

વરસાદના પાણીથી જમીનમાં ઓગળી જાય એવી રીતે ભોંયની સપાટી ઉપર ચૂનો નાંખવો.

શોષક પદાર્થ સાથે મિશ્ર કર્યા સિવાય ચૂનો, પ્રાણીજ ખાતરમાં નાંખવો નહીં.

ગંધકનો તેજાબ.

વનસ્પતિના રાખોડામાં ગંધકનો તેજાબ હોયછે, પણ કેટલીએક જમીનમાં તે ઘણો ઓછો હોયછે. આ તેજાબ પુષ્કળ પાણીમાં નાંખીને તેની તાકાદ કમતી કર્યા પછી પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે છાણના ખાતરના ઢગલા ઉપર નાંખવો. અથવા છાણના ખાતર પાસે ટાંકી કરવાની ઉપર કહી છે તેમાં મહીનામાં એકવાર અચ્છેર નાંખવો. એટલે તે છાણનું ખાતર ઘણું ફાયદાકા-રી થઇ પડશે.

હાડકાં.

સુકા હાડકામાં ⅓ પ્રાણીજ પદાર્થ અને ⅔ ખનિજ પદાર્થ હોયછે. માટે હાડકાં બંને જાતના (પ્રાણીજ તથા ખનિજ) ખાતરના કામમાં આવે છે.

ખાતરના કામમાં હાડકાંનો ઉપયોગ જુદી જુદી રીતે કરે છે.

કેટલેક ઠેકાણે આખાંને આખાંજ વાપરવામાં આવે છે. એવી રીતે વાપ-રેલા હાડકાંની અસર જમીન ઉપર કાળાંતરે થાય છે માટે આખાં હાડકાં વાપરવાં નહીં. ઝીણાં કચરેલાં પાંચ શેર હાડકાંથી જેટલો ફાયદો થાય તે-ટલો વગર કચરેલા મણ હાડકાંથી પણ થવાનો નથી. હાડકાં અથવા કોઇપણ જાતનું ખાતર જેમ બારીક હોય તેમ વધારે સારૂં. કારણ તેના ઝીણા કણ જલદી ઓગળી જઇ તે છોડનો ખોરાક થઇ પડેછે.

ઉપર હાડકાં ઘણાં ઝીણાં કરી વાપરવાં એમ કહ્યું પણ તે કચરી બારીક કરવાં એ ઘણું મુસીબતનું કામછે. તે નરમ કરવાની યુકિત નીચે મુજબઃ-

એક પીપ લઇ તેમાં પડેલાં હાડકાનો ચાર ઇંચ જાડાઇનો થર દેવો પછી તે થર ઉપર ચાર ઇંચ રાખોડાનો થર દેવો. એવી રીતે પીપ ભરાતા સુધી એક બીજા ઉપર થર દેવા. આ હાડકાં તથા રાખોડો હમેશાં ભીનાં રહે માટે તે ઉપર કોઇ કોઇ વખતે પાણી છાંટવું. છોડને પુષ્ટિ આપનારા વાયુરૂપી પદાર્થ હાડકામાંથી ઉડી ન જાય માટે કોઇ કોઇ વખતે પાણીમાં મિશ્ર કરેલો ગંધકનો તેજાબ છાંટવો. એક વરસ સુધી આ સ્થિતિમાં રહ્યાથી હાડકાં સહેજ કચરાય એવાં થઇ જશે. આ હાડકાં તથા તેની સાથેનો રાખોડો આ બંને ચીજોનું ખાતર આપણા દેશના ઘણા એક ધાન્યને માફક આવશે.

બાળેલાં હાડકાંના ચુરામાં ગંધકનો તેજાબ નાંખવાથી ખાતર બને છે. કાચા હાડકા કરતાં બાળેલા હાડકાંની અસર જલદી થાયછે. કારણ તે જલદી ઓગળી શકેછે.

બધા દેશી જમીનદાર લોકોને ટુંકામાં કહેવાનું એછે કે દરેક જા-તના ખાતર વિષે જુદી જુદી મેહેનત ન કરતાં ફકત છાણના ખાતર સાથે તરકીબ કરવાની કહી છે તે મુજબ કરવાને કોશીશ કરવી તેમ કરવાથી મને માલમ પડશે કે, થોડા વખતમાં તથા થોડી મેહેનતમાં ઘણો ફાયદો થાય છે. દરેક જમીનદારે પોતાના ખેતરના એક ખુણામાં ઉપર કહ્યા મુજબ છાનો એક ઓટલો કરી, તેની પાસે એક ટાંકી બનાવી, તે ઓટલા ઉપર એક છાપરૂં બાંધવું. પછી કોયલા, કાળી માટી વગેરે શોષક પદાર્થ ભેગા કરી જેમ જેમ છાણ મળે તેમ તેમ તેમાં મિશ્ર કરી તે ઓટલા ઉપર નાખવું. ઢોરોનું મૂતર, ચોખાનું ઓસામણ, અજીઠવાડનું પાણી, વગેરે તે ટાંકીમાં રાખી તે છાણના ઢગલા ઉપર છાંટી હમેશાં તે ઢગલો ભીનો રાખવો.

ઉપર ખાતરના જેટલા પદાર્થ કહ્યા છે, તેમાંથી જે કોઇ મળી આવે તે છાણના ઢગલામાં નાંખી કોહોવા દેવો. આવી રીતે ખાતર બ-

નાવવામાં કોઇ પણ જમીનદાર લોકોને કોઇ પણ જાતનો ખરચ પડશે નહીં. ફક્ત એકવાર છોવાળી જમીન, ટાંકી, ને છાપરૂં કરવું પડશે. પણ આ એકવાર એ પ્રમાણે કર્યું એટલે તે ઘણા વરસ સુધી ચાલશે.

આપણા દેશમાં દિનપર દિન પ્રજા વધતી જાય છે. પણ જમીન તેવીજ રીતે વધી એવું કોઇ દહાડો સાંભળવામાં આવ્યું નથી. જે ગામમાં પહેલા હજાર લોકની વસ્તી હતી ત્યાં દશ હજાર પ્રજા થઇ છે. હજાર માણસને માટે ખોરાક ઉત્પન્ન કરનારી જમીન દશ હજારનો ગુજારો ચલાવે એ અશક્ય જેવું છે. આપણે બધા એમ કહીએ છીએ કે અમારા વડીલોના વખતમાં અમારા ઘરમાં ઘણું સુખ હતું અને હાલ અમે ઘણી તંગી વેઠીએ છીએ. એનું કારણ શું તેનો જો વિચાર કરીએ તો માલમ પડશે કે પ્રજાનો વધારો. એ વાત એક ઉદાહરણ આપી વધારે સ્પષ્ટ રીતે બતાવું છું. એક કુટુંબના એક પુરૂષે ૨૦૦ વરસ ઉપર એક વતન સંપાદન કરયું, આ વખતે તેને પાંચ છોકરા હતા. પાંચ છોકરા અને તેઓની સ્ત્રિઓ અને વતનના સંપાદક પુરૂશો સર્વે મળી ૧૨ માણસ હતાં. આ બાર માણસનું સારી રીતે ગુજરાન ચાલે એટલી પેદાશ તે વતનમાંથી થતી હતી. પછી વતનનો મેળવનાર મરી ગયો.પાંચ પુત્રોએ એ વતન વહેંચી લીધું, પછી તે પાંચ જણામાંના દરેકને પાંચ પાંચ છોકરાં થયાં. એવી રીતે કુટુંબનાં માણસો વધતાં ગયાં પણ વતનની જમીનમાં વધારો ન થતાં દરેકને ભાગે ટુકડો ટુકડો ગયો. આ કુટુંબના એક પુરૂષના ભાગમાં જમીનનો એક નાનો સરખો ટુકડો આવ્યો અને તેના કુટુંબનાં દશ માણસ હતાં. હવે આ પુરૂષ “ અમારા બાપદાદાના વખતમાં ઘણું સારૂં હતું ” એમ કહે એમાં કાંઇ નવાઇ નથી. આ કુટુંબનું ઉદાહરણ એક ગામને લાગુપડાય ને ગામનું પરગણાને અને પરગણાનું આખા દેશને લાગુપડાય. એઉપરથી સેહેજ જણાશેકે દિનપર દિન નબળી દશા આવેછે, તેનું કારણ પ્રજાનો વધારો છે. આ દુઃખમાંથી ઉગરવાનો એક ઉપાય જણાય છે તે એક જેમ બને તેમ જમીનના પાકની શકિત વધારવી એટલે હાલ જેટલી પેદાશ થાયછે તેથી વધારે થાય કેમકે ખેડ, ખાતર, ને પાણી રીદ્ધ તાણી લાવે છે.

અંક ૯ મો.

परोपकार पुणाय पापायपर पीडनम्.

ઓ મારા પ્રિય વાંચનારાઓ તમે સર્વે સાંભળ્યું હશે, ને તમારા- માંના કેટલાએકના તો અનુભવમાં પણ આવ્યું હશે કે પરોપકાર કરવો એ ઘણું સારૂં કામ છે પણ શા સારૂ એમ છે, એની ચર્ચા મારા જાણ- વા પ્રમાણે થયલી નથી; તેથી તથા ચર્ચા થયેથી લોકોમાં કદાચ એ ગુણ દ્રઢ થાય, માટે હું આ નિબંધ લખું છું. એ નિબંધ વાંચશો, વંચાવશો, અને એ બાબતની ચર્ચા ચલાવશો તો, મારો લખવાનો હેતુ સાર્થક થયો એમ હું માનીશ.

પારકાપર ઉપકાર કરવો અથવા બીજાનું ભલું કરવું એવો અર્થ પરોપકાર શબ્દમાં સમાયલો છે. શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાંજ એ અર્થ રહેલો છે. બીજાનું હિત ઇચ્છવું, ભલું કરવું, એ વૃત્તી મનુષ્યના હૃદયમાં થાયછે, ને વિશેષે કરીને સારા માણસમાં એ ઘણી જોવામાં આવે છે. એ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે જે એ વૃત્તી ઇશ્વર દત્ત છે. ને તેથીજ એ સંસ્કાર સર્વે મનુષ્યોમાં હોય છે; માત્ર એટલોજ ફેરકે કેટલાએકમાં એ ઘણો વિ- સ્તાર પામે છે, ને કેટલાએકમાં થોડો ઘણો દબાઇ જાય છે. વિચારવંત પુરૂષો જગતની સ્થિતિ તથા બંધારણપર વિચાર કરે છે ત્યારે એ વૃત્તી કેળવવાની તેઓને ઘણી જરૂર લાગે છે; કારણ જગતમાં એક બીજાની સહાયથી સારી સ્થિતિ ભોગવાય છે. એમ ધારો કે કોઇ માણસ બીજા સાથે જગતમાં સંબંધ ન રાખે ને પોતાનાજ સામર્થ્યથી પોતાનો સઘળો વ્યવહાર ચલાવવાનું ઇચ્છે, તો તે માણસની સ્થિતિ ઘણી અધમ માલમ પડશે. કદાચ એમ પણ બને કે, તેનો નિર્વાહ ચાલે પણ નહીં. એક બીજાને મદદ કરેથી જરૂરની વસ્તુઓ સેહેજ મળે છે ને સંસાર સારી રીતે ચાલે છે. આ કારણને લીધે જગતમાં એક બીજા સાથે વ્યવ- હાર ચાલેલો છે. એ વ્યવહારમાં માણસો પોતાની મહેનતનાં ફળો એક બીજાને આપે છે અને તે આપતાં સાટું યા અદલાબદલી કરે છે. એ બાબતમાં એક બીજા સાથે વ્યવહાર અથવા પરસ્પરાશ્રય એની સાથે સ્વા- ર્થ રહેલો છે. માટે લોકો એને પરોપકારમાં ગણતા નથી, કારણ સામાન્ય રીતે જોતાં પરોપકારમાં ફળની અપેક્ષા હોતી નથી ને આવા સાટામાં તો ફળની ઇચ્છા હોય છે. તોપણ એક રીતે જોતાં એવા પરસ્પરાશ્રય સાથે ભળેલા સ્વાર્થને પણ પરોપકાર કહીએ તો કાંઇ હરકત જેવું નથી;

સઘળ સઘળા પ્રકારનો સંબંધ આ દુનિઆંના સૂખની સાથે હોયછે. યા તો હવે પછી થનાર ભવના સૂખની સાથે હોય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પરોપકારનું મૂળ એક બીજા સાથે વ્યવહાર અથવા તો પરસ્પરાશ્રય છે. પરસ્પરાશ્રય જગત્કર્તા તરફથી થયેલો છે, એમ માનવાને ઘણાં કારણો છે. આથી પરોપકાર વૃત્તિનાં બીજ ઇશ્વર તરથી આવેલા છે એ વાતને ઘણી પુષ્ટિ મળે છે.

પરસ્પરાશ્રય અથવા તો જગતમાં એક બીજા સાથે વ્યવહાર-એમાંથી અનેક ધર્મોને વૃત્તિઓ નિકળે છે. જેમકે ભાઇચારો, સત્યતા, ઉદારતા, કૃતજ્ઞતા, સભ્યતા, દયા, સંપ ઇત્યાદી. માટે એ વૃત્તિઓ અને ધર્મો સાથે પરોપકારને ઘણો સંબંધ હોય છે. એ વૃત્તિઓ પ્રમાણે જે ચાલતા હોય તેનામાં પરોપકાર હમેશ હોય છે. એ વૃત્તિઓ પ્રફુલિત થાય તો પરોપકાર બુદ્ધિ પણ પ્રફુલિત થાય માટે જગતમાં વસનારા સર્વે માણસોએ એ ગુણો જેટલા કેળવાય તેટલા કેળવવા. તેમ કર્યાથી મનુષ્ય જાતિના સૂખમાં વધારો થાય છે. આ કારણને લીધે સાધુ પુરૂષોએ પરોપકારની ઘણી પ્રસંશા કરેલીછે. વ્યાસાચાર્યે તો અરાઢે પુરાણો ઉથલાવી આખરે એવું તત્વ શોધી કાઢ્યું કે પરોપકાર કર્યાથી પુણ્ય થાય ને પારકાને પીડા કર્યાથી પાપ થાય છે.

आत्मवत सर्व भूतानि पश्येत्. એટલે પોતાના જેવા સર્વ પ્રાણીઓને ગણવા. એને બરોબર રીતે સમજીએ તો પરોપકારી થવામાં આપણને ઘણી મદદ મળશે. તેમજ નીચેના ભગવદગીતાના શ્લોકપરથી પણ મદદ મળે એવું છે.

आत्मौपम्येनसर्वत्रसमंपश्यातीयोर्जुन. ॥
सुखंवायदिवादुःखसंयोगींपरमोमत. ॥

કારણ એ બંનેના ભાવાર્થ ઉપર બરોબર લક્ષ આપ્યાથી આપણને માલમ પડશે કે આ કરવાથી બીજાને સૂખ થશે અને આ કરવાથી બીજાને નુકશાન અથવા પીડા થશે. પેહેલાં પોતાના પર બીજો કોઇ તેવુંજ કાર્ય કરે તો તેની અસર કેવી થાય છે તે જોવી, ને ત્યાર પછી તે પરથી સામા આદમીના પર કેવી અસર થશે એટલે તેને સૂખ થશે કે દુખ થશે તેનું અનુમાન કરવું. કયા કાર્યથી બીજાનું હિત થાય છે ને કયાથી અહિત થાયછે એની સમજ પડી એટલે પરોપકાર બુદ્ધિવાળો માણસ હિત થાય એવાં કાર્યો કરેછે. ને અહિત યા નુકશાન થાય એવાં

કાર્યો છોડી દેછે. માટે સર્વ જણોએ આ મહા વાકયપર યથાર્થ લક્ષ દેવું.

કોઇને ખોટા કામમાં સહાય થવું નહીં. કારણ એવી રીતે મદદ કરીએ તો એક બીજા સાથે વ્યવહાર સારી રીતે ચાલે નહીં ને એવી મદદ એ પરોપકાર પણ ગણાય નહીં.

કોઇએ કદી એમ ધારવું નહીં કે હું તો નકામો પ્રાણીછું મારાથી કોઇને મદદ થવાની નહીં. કારણ તણખલું પણ કોઇ કોઇ વખતે ઘણું ઉપયોગનું થઇ પડે છે તો પછી મનુષ્ય ઉપયોગી કોઇ પ્રસંગે થઇ પડે એમાં શી નવાઇ?

સઘળાનું ભલું ઇચ્છવાથી પરોપકાર બુદ્ધિ મનમાં દઢ થાયછે. તેવી રીતે દ્રઢ થાય એટલે સેહેજ એવું કરવાની વૃત્તિ થઇ તો પછી મન જ્યારે તેવું કાર્ય કરાવશે ત્યારેજ તે સંતુષ્ટ થઇને બેસશે. માટે હમેશ બધાંનું ભલું ઇચ્છતાં રહેવું. બીજાને ખરા ભાવથી મદદ કરીએ, તો તે આપણને ચાહશે. ને સારા દીલનો હશે તો જીવતાં સુધી કૃતજ્ઞ રહેશે, વળી તે તેના ઉપકાર કરનારનું મુખ જોઇ ખુશી ખુશી થશે. આનો ભાવ આપણામાં ચાલતી કહેવત " કામ કરયું તેણે કામણ કરયું " એથી યથાર્થ ઉતરે છે.

પરોપકારની સાથે સત્યતા, ભાઇચારો વગેરે પરસ્પરાશ્રયમાંથી નિકળતા ગુણોનો ઘણો સંબંધ છે, એ ઉપર બતાવ્યું છે. માટે ખરા પરોપકારી થવા સારૂં લોકોએ સાચું બોલવાની ટેવ રાખવી. એક બીજા સાથે ભાઇ પ્રમાણે ચાલવું. આપત્ય સમયે બને તેટલી મદદ કરવી, કોઇને ઉદ્યમે લગાડવા સારૂં મોટું મન રાખવું, જાતિશ્રમ વેઠવો, દ્રવ્યની યથાશકિત જરૂર જણાયે, સહાય કરવી. વળી પ્રત્યેક મનુષ્યે યાદ રાખવું કે જગતના બંધારણને લીધે એક બીજાના આશ્રયથીજ હું અનેક પ્રકારનાં સૂખો ભોગવું છુ. તેનો બદલો પરસ્પરાશ્રયમાંથી નિકળતી વૃત્તિઓ પ્રમાણે ચાલુંતો વાળી શકાય એમ છે, માટે હું તો એ વૃત્તિઓ પ્રમાણે ચાલીશ એવો નિશ્ચય જો કોઇના મનમાં થાય તો, તે પછી બીજાને કોઇ પણ પ્રકારે મદદગાર થશે.

પરોપકાર હમેશાં થાય એવો છે. સાચું બોલવામાં સભ્યતાથી ચાલવામાં, સંપથી એક બીજા સાથે રહેવામાં, વગેરે સઘળે ઠેકાણે પરોપકાર રહેલો છે. બારીકીથી વિચાર કરોએ તો આપણને માલમ પડી આવશે કે જે કાર્યોથી બીજાને દુખ થતું નથી. તે કાર્યોમાં તેમજ જે કાર્યોથી બીજાને સૂખ થાય છે, તે કાર્યોમાં, થોડો ઘણો પરોપકાર રહેલો હોય છે. વળી પરોપકાર એ એવી ઉત્તમ વસ્તુ છે જે જેનું સારૂં થાય

તેનું મન ખુશ થાયછે, એટલુંજ નહીં પણ સારૂં કરનારના જીવને પણ આનંદ થાયછે. એનો મહિમા એવો તો જબરોછે કે જ્યાં પરોપકાર બુદ્ધિ હોયછે ત્યાં આગળથી લોભ અદેખાઇ, જુઠાઇ વગેરે નીચગુણો નાબુદ થાયછે.

હાલ આપણા દેશમાં પરોપકારબુદ્ધિ ઘણી ઓછી થઇ ગઇ છે એમ માનવાને ઘણાં કારણો છે. અલસના વખતમાં એમ નહોતું. ગ્રીસ અને ચીનના લોકો અત્રે બે હજાર વરસ પર આવ્યા હતા, તેમના લેખોપરથી એમ જણાય છે જે તે વખતે અત્રેના લોકો સત્યવાદી, સભ્યતાવાળા, ને વિચક્ષણ હતા. હાલ તેથી ઉલટો મત પરદેશીઓ આપણા વિષે બાંધે છે. એમ થવાનું કારણ શું? તેનો જો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે હાલ પરોપકારબુદ્ધિ થોડી છે ને નીચા પ્રકારની સ્વાર્થબુદ્ધિ ઘણી છે. એ નીચા પ્રકારની સ્વાર્થબુદ્ધિને લીધે હાલ કુસંપ, અવિશ્વાસ, જુઠાઇ, વગેરે ખરાબ કરનાર ગુણો વધી ગયાછે. માટે ઓ, મારા દેશી ભાઇઓ, આપણા પોતાના ભલાને માટે, આપણા દેશની ખાતર, ને જગતના હિતને વાસ્તે આપણે બને તેટલા પરોપકારી થવું; એવો નિશ્ચય રાખવો ને તે પ્રમાણે વરતવું. જે લોકોને પરોપકારના મૂળની ખબર ન હોય તેમને તે વિષે સમજ પાડવી ને તેઓના મનમાં ઠસાવવું કે પરોપકાર એ પુણ્યછે. પરોપકાર અનેક રીતે અને હમેશ થઇ શકે એવો છે ને તેમ જો આપણે કરીશું તો ઇશ્વર કૃપાથી કાળાંતરે કદાચ પરોપકારબુદ્ધિ આપણા લોકોમાં વધશે. તેથી વાંચનારાઓને વિનતિ કરૂંછું કે તેમણે આ નિબંધનો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સાર કાઢી લોકોને તે વિષે સમજુતી આપવી.

આ નિબંધમાં પાંચ સિદ્ધાંતો છે, તે યાદ રાખવા જોગ છે એમ ધારી નીચે લખ્યા છે,

(૧) પરોપકારનું મૂળ — પરસ્પરાશ્રય એટલે એક બીજાની સાથે વહેવાર. અથવા સંબંધ.

(૨) પરોપકારમાં પુણ્યછે. ને એમાં ઘણી ખરી નીતિનો સમાવેશ થાયછે. ને એથીજ તે જળવાય છે.

(૩) પરોપકારબુદ્ધિને સત્યતા, ભાઇચારો સભ્યતા વગેરે ગુણો પુષ્ટિ આપે છે.

(૪) જ્યાં ખરો પરોપકાર ત્યાં સત્યતા ભાઇચારો વિગરે સદ્ગુણો હોયછે ને ત્યાં આગળથી કુસંપ, અદેખાઇ જુઠાઇ વિગરે દુર્ગુણો નાસીજાયછે.

(૫) એક બીજાને સહાય થવું અથવા પરોપકાર કરવો એ પ્રત્યેક માણસના હાથમાં છે.

લખનાર તાપીદાસ દયારામ મેહેતા.

અંક ૧૦ મો.

*પ્રતિજ્ઞા.

ઓ મારા સ્વદેશી મિત્રો, તમારા અત્યંત હિતને માટે એક સારી વાત કહું છું, તે તમે ખુબ ધ્યાન દઇ સાંભળો. તમો સર્વેનું કલ્યાણ થાય એટલીજ મારી ઇચ્છા છે. તમે મનમાં સારી પેઠે વિચાર કરશો એટલે આ વાત ઘણીજ ઉપયોગી છે, એવું જણાયા સિવાય કદી રહેનાર નથી અને હું કહું છું તે વાત ખરી ને વાજબીછે. એવી તમારી પક્કી ખાતરી થશે.

આપણા લોકોમાં એક મોટો દુર્ગુણ છે, તે જોઇ મને ઘણો ખેદ થાય છે, અને તેથી આપણી ઘણી અવદશા થાય છે, એ મેં ઘણીક વખત જોયું છે. મને લાગે છે કે એ વાત સમજાવી દીધાથી સાવચેત થશો. તમારા દુર્ગુણનું વિવેચન કરવું એ મને ભારે દુઃખદાયક લાગે છે. પરંતુ જો હું ન કરૂં તો તમારો દુર્ગુણ તમને સમજાવાનો નહીં; અને તમારા હિતની વાત મને સમજાયા છતાં તે હું તમને ન જણાવું તો પછી હું તમારો હિત મિત્ર શાનો? માટે હવે હું તમને તમારો આચાર પ્રપંચમાં, વ્યવહારમાં અને પરમાર્થમાં અહોનિશ કેવી રીતે દગો દઇ તમને ખરાબ કરે છે તે દેખાડી આપું છું. ખુલ્લી રીતે દેખાડવામાં બે કડવા બોલ કહેવા પડે, તો તમે કૃપા કરી ક્ષમા કરશો, કેમકે હું તમારો શુભ ચિંતક અને તમારામાંનોજ છું. મારો મનોર્થ એટલોજ છે કે એ દુર્ગુણ તમારામાં છે, એમ તમારી ખાતરી થયે તમે તેને છોડીદો ને સૂખી થાઓ.

તે દુર્ગુણ કયો પુછશો, તો તેનું નામ ખોટા સોગન. તમે ખોટા સોગન મનસ્વી લો છો, અને ઇશ્વરનો કંઇ ભો રાખતા નથી; એ મોટો દોષ છે. ખોટી પ્રતિજ્ઞા એ કેવો ગુનો છે, અને એ પાપ કરે શો અનર્થ થાય છે, એ વાત ધ્યાનમાં ન લેતાં ઘણુાજ લોક નિર્ભયતાથી ખોટા સોગન લે છે. આ અપરાધ આપણા દેશમાં ઘણો ચાલી રહ્યો છે એવું હું એકલો જાણું છું એમ નથી, પણ કાળે કરીને તમામ લોકોમાં એ બેઆબરૂ ભરેલી વાત પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. એ વાતનો તમે વિચાર કરતા નથી, માટે લોકો તમને બહાર શું કહેછે એ જણાતું નથી; પરંતુ એ વાત ચોગરદમ ફેલાઇછે. એ વિશે તમારી ખાતરી કરવાને મારી પાસે ઘણાં સાધનો છે, તેમાંનું એક હાલ કહું છું. એક સ્ત્રીએ હિંદુસ્તાનની હકિકતનું પુસ્તક સન ૧૮૩૩ની સાલમાં લંડનમાં છપાવેલું, તેના પહેલા

---

* લખનાર રાવસાહેબ પરમાનંદ ભોળાભાઇ પારેખ.

ભાગમાં પાને ૮૭મે લખેલું છે તે આ પ્રમાણે—

"ફોજદારી કામમાં કેદીએ ગુનો કર્યો છે કિંવા નહીં એ ઠરાવવું હિંદુસ્તાનમાં ઘણુંજ અગત્યનું છે. એનું કારણ કેદીને ખોટી શાહેદી આપનારા લોકો સેહેજ મળી આવે છે. ખોટી સાક્ષી પુરવી એ પાપ કિંવા અધર્મ છે એમ હિંદુ લોકને લાગતું નથી. એ બદલ સજા થશે એનો તેમને ડર નથી પરંતુ એથી ઉલટું લોકોમાં આબરૂ વધશે એવૂં તેમને લાગે છે. મોટા દરજાજાના લોક ખોટા સોગન લેવાને કહે છે, અને જે ખોટા સોગન લે છે તેને શાબાશી આપેછે. તેના મનમાં કાંઇ ખરાબ લાગતું નથી. ખોટા સાક્ષિઓ જોઇએ તેટલા જોઇએ તે કામમાં એક આનો આપ્યો તો મળે છે. એવી હિંદુસ્તાનના લોકોની સ્થિતિ સર વિલ્યમ જોન્સ સાહેબ લખે છે."

મને પણ યાદ છે કે જેની યોગ્યતા અને વિદ્યાએ મોટાઇ છે તે પણ ખોટા સોગન ખાવાને વખત બીહીતો નથી. તો પછી અજાણી ઢોઠ લોકોનું તો શું કહેવું?

પ્રથમ સોગન એટલે શું તે તમે સાંભળો. માણસનો મુખ્ય ધર્મ એવો છે કે સત્ય ભાષણ આચરવું. હાલમાં પૃથ્વી ઉપર જેટલા ધર્મ ચાલે છે તે સઘળા માન્ય કરે છે કે સત્ય સિવાય માણસને સદ્ગતિ નથી. તોપણ કેટલાએક દુરાત્મિક લોક સત્ય છોડે છે, માટે જ્યારે મોટો પ્રસંગ પડે છે તે વખત જે ચીજ ઘણીજ પવિત્ર, ઘણીજ માન્ય, અને જેનું નામ દીધું એટલે લોકોને ભય લાગે, એવા ગુણિક નામોચ્ચારે બોલવું તેનું નામ સોગન. રાજદરબારે અને ન્યાયની કોર્ટોમાં સાક્ષિદારની સાક્ષિ એવા સોગન આપીને લે છે, કેમકે એ સંસ્કાર વડે તે સત્યજ બોલશે એવો વિશ્વાસ પડે છે.

પૂર્વે પ્રતિજ્ઞા અનેક પ્રકારની હતી. શુદ્રને દાણાની કીંવા પૃથ્વીની, બ્રાહ્મણને ગાયની કિંવા તુળશીની યા ગીતાની પ્રતિજ્ઞા આપતા; પરંતુ હાલમાં જે પ્રતિજ્ઞા અપાયછે તે ઘણીજ મોટી છે. તે એવી કે—

"હું પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરીને પોતાના ધર્મ પ્રમાણે એવી પ્રતિજ્ઞા કરૂંછું કે જે સાક્ષી હું આપીશ તે ખરી, અને જે મને માહીત છે તે સઘળું હું કહીશ. ખોટી સાક્ષી આપનાર નથી."

એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા આપીને સાક્ષી લેવામાં આવે છે. પરમેશ્વરથી પુજય અને માન્ય બીજો કોઇજ નથી. તેને સાક્ષિદાર કરીને ખરૂં બોલીશ એવી પ્રતિજ્ઞા કરવી એના જેવો બીજો મોટો પ્રસંગ હોતો ન-

થી. એવે વખતે રાજાની અને લોકોની છળના કરીને, બીજાની ઘાત ઇચ્છીને, સ્વધર્મને અને રાજ્યદંડને તુચ્છ માની, પરમેશ્વરનું અપમાન કરી ખોટું બોલવું એમાં કેટલો દોષ છે? એનું શું મારે વર્ણન કરવું? એ દુષ્કર્મને ખોટી પ્રતિજ્ઞા કહે છે.

પ્રતિજ્ઞાનો ઉપચાર ઉપર લખેલો છે તેમાંના દરેક શબ્દનો અર્થ પૂરતી રીતે મનમાં લેવાથી એ એક મોટો સંસ્કારછે એમ તમને જણાશે. સ્વધર્મ જાળવી પરમેશ્વરનો કોપ ન થાય અને લોકમાં સત્યની પ્રવૃતી થઇ અનર્થ ન થાય એવી જે પોતાની ફરજ સમજેછે તેણે પ્રતિજ્ઞા માનવી જોઇએ. નહિં તો ધર્મ ડુબે છે, ઇશ્વર કોપાયમાન થાયછે, અને કાળાંતરે વિનાશ થાય, એ પણ વાસ્તવિક છે. વળી એથી લોકોમાં ગેર આબરૂ થાય છે. આ જીવતરમાં થોડા દિવસ ગુમાવાના હોય છે, પરંતુ, આગળ ધર્મ સિવાય બીજું કોણ તારનાર છે? આ જગત ક્ષણભંગુર છે, અને ધર્મને માટે મહાન સાધુ, રૂષી, યોગી, ભકત, એમણે આ વિશ્વમાંના ઐશ્વર્યને તુચ્છ માનેલું છે. એ ધર્મની તમે હલકાઇ, યત કિંચીત લાભ કિંવા અવસ્યકતા, એવા ક્ષુલ્લુક કારણથી કરોતો એ મોટો અ વિચાર અને ગેરાયત કરી લેવા જેવું છે. જે ધર્મ આપણને મોક્ષમાં લઇ જનારો, જે ઇશ્વરની કૃપાવંત છાયામાં આપણે બેઠા છીએ, તેનો ત્યાગ કરવો, એના જેવું બીજું ભારે નુકશાન નથી. ઇશ્વર સર્વ શકિતવાન, ન્યાયી, અને સર્વ દર્શી છે. તેનું અપમાન ખોટી પ્રતિજ્ઞા કર્યાથી થાય છે. કેમકે જ્યારે તમે સોગન લોછો ત્યારે તમે ઇશ્વરનું નામ લઇ ઇશ્વરને સાક્ષી ભૂત રાખોછો, અને તમને ખબર છે કે, ઇશ્વરને અસત્ય કદી પણ માન્ય નથી, તેમ છતાં તેને સાક્ષી રાખી જો તમે અસત્ય ભાષણ કરશો તો તેથી એવું ઠરશે કે, તમે દાંડાઇથી મનમાં એવું લાવોછો કે ઇશ્વર અમને શું કરનારછે, ઇશ્વર કયાં જોવા આવ્યોછે; સરકારી કાયદોછે માટે દસ્તુર પ્રમાણે સોગન લઇએ છીએ, પરંતુ ઇશ્વરના નામનો તમને કંઇ ભય નથી એમ ખુલ્લુ થાયછે. ખોટી પ્રતિજ્ઞા કરી, એટલે ઇશ્વરની સત્યતા, ન્યાય, સર્વ સાક્ષીત્વ, સર્વ શકિતત્વ, એ સઘળું ના કબુલ કર્યા જેવું થાયછે. અને તેથી જે પ્રતિજ્ઞા કરી સાક્ષી ખોટી આપેછે, તે મોટો નાસ્તિક ઠરેછે. ઇશ્વરના નામને પુજ્ય માની ઇશ્વરની સમક્ષ અસત્ય બોલવું એ તેનો ધિક્કાર કરવા જેવું છે; તેને માટે તે સાસન મોટું આપશે એમાં સંશય નથી. આ સઘળું બ્રહ્માંડ જેણે કર્યું છે, અને અનંત બ્રહ્માંડ જેની ઇચ્છાથી થતાં જાય છે, તેને તુચ્છ માનીને ખોટી પ્રતિજ્ઞા લેનાર દુષ્ટ દુરાત્મિક મહા નાસ્તિકના ઉપર તે કોપાયમાન થશે

એમાં શો શક. એવા લોકોએ ઘણા વર્ષ લગી તેની પ્રસન્નતા માટે યજ્ઞ, હોમહવન, તપ, પુજા કર્યા હશે તોપણ તે મહાપાપે કરીને નિષ્ફળ થશે; ઇશ્વરની પ્રસન્નતાનું મુખ્ય ચિન્હ એજછે કે, તેને ક્રોધ ચડે એવાં કર્મો કરવાનો ડર રાખવો, ને તેથી અલગ રહેવું. જેના અંતઃકરણમાં એવો ડર અને અલગ રહેવાનું ઉત્પંન થયું નથી, તેનાપર ઇશ્વર અનુગ્રહ થયો નથી એમ સમજવું. સામાન્ય શકિતવાળા માણસની નિંદા કે ઉપહાસ કરીએતો તેને ક્રોધ ચડે છે, અને ઘણા વર્ષની પેદા કરેલી કૃપા એક શબ્દે કરીને નાશ પામેછે. કારણ લોખંડના તીર કરતાં શબ્દનો તીર ખરાબછે, એવું લોક કહે છે. તેમજ એક વખત જાણી બુજીને ઇશ્વરનું અપમાન કર્યું તો સઘળી ભકિત વ્યર્થ જશે, એમાં સંશય નથી. તે ઉપર તમને એક વાત કહુછું. પુર્વેના અમલમાં લોક ભોળા હતા, તે વખત એવો રીવાજ હતો કે, કોઇ જુલમ કરવા લાગે તો તેને દુવાઇ દેવામાં આવતી, એટલે રાજાના નામથી ડરીને જુલમ કરનાર અટકતો. કારણ કે રાજાને દુવાઇનું અપમાન થયાનું જણાય તો શાસન થતું હતું. પેશ્વાના વખતમાં મોરોબાફડનીશ પુનામાં મકાન બાંધતા હતા. તેમને એક પાસેના ઘરની અડચણ થઇ તેથી તે ઘર પાડવા માંડયું ત્યારે ગરીબ ઘર વાળાએ તેમને શ્રીમંતની (પેશ્વાની) દુવાઇ દીધી. તે તેમણે ન ગણકારી અને પાડવાનું કામ ચલાવ્યું. બાદ શ્રીમંત તરફ ફરીયાદ થઇ, ત્યારે મોરોબા જોકે માધવરાવ થોરલે પેશ્વાનો મિત્ર હતો તોપણ તેનાપર ઇતરાજી થઇ. હવે જુઓ કે માણસને તેનું અપમાન થવાથી ક્રોધ આવ્યો, તો પછી ઇશ્વરને આવશે એમાં શું કહેવું?

ખોટી પ્રતિજ્ઞા કર્યાથી ઇશ્વરનું અપમાન થાય છે એ એક પાપ કહ્યું. હવે બીજા દોષ કહું છું. ખોટી પ્રતિજ્ઞા લઇ ખોટી સાક્ષી આપી એટલે રાજાના કાયદાનું અપમાન થયું એ મોટું પાપ છે. રાજાની પ્રતિષ્ઠા બાપ સમાન પ્રજાએ રાખવી, એ પ્રજાનો ધર્મ, અને તેથી તેમણે જે લોકોના સંરક્ષણને માટે કાયદા કર્યા તે સર્વેએ માન્ય કરવા જોઇએ. કોઇએ માન્ય ન કર્યા તેને શાસન થાય છે, પરંતુ તેની છલના કરી ન્યાય કોરટમાં પ્રતિજ્ઞા લેવી અને ખોટું બોલવું, અને રાજ દંડ ચુકાવવો એ મોટો ગુનો છે. અને એથી રાજાની મોટી અમર્યાદા થાય છે.

ખોટી પ્રતિજ્ઞાથી ત્રીજું પાપ વિશ્વાસઘાત કર્યાનો દોષ છે. જ્યારે રાજા કિંવા તેનો નિમેલો અધિકારી સાક્ષીદાર ગણી તમને પોતાની કોરટમાં બોલાવી લાવે છે. અને તમારે ખરૂં બોલવું કહી ઇશ્વરની પ્રતિજ્ઞા આપેછે,

તે વખતે તેનો વિશ્વાસ તમારાપર એવો હોય છે કે તમે ખરૂં બોલશો. અને એજ પ્રમાણે સઘળા લોકોનો વિશ્વાસ તમારા ઉપર હોય છે, કારણ કે તમારી સાક્ષીપરથી ન્યાય થવાનો છે; ઘરબાર જીંદગી લેવા દેવાની છે; આબરૂ જવા આવવાની છે; અને વખતે જીવ પણ લેવાનો હોય છે. માટે સઘળાની નજર સાક્ષીદારપર હોય છે, અને સોને વિશ્વાસ હોય છે કે, સાક્ષીદાર હવે પ્રતિજ્ઞાપર છે, તેથી જુઠું બોલનાર નથી, અને વાસ્તવિક ન્યાય થશે. તે વખતે તમે ખોટું બોલ્યા તો મોટો વિશ્વાસઘાત થશે. વળી એક ઈશ્વરે પેદા કરેલા કિંવા એક રાજાના અમલમાં કિંવા એક દેશમાં આપણે રહેનાર છીએ, માટે આપણું પરસ્પર ભાઈપણું છે; અને સત્યથી સર્વ સાથ વર્તવું એજ આપણો અહીંયાં ધર્મ છે. તેમાં દગો કરીએતો મોટો ગુનો થાયછે. રાજાએ અને પ્રજાએ તમને સોગન આપ્યા એટલે વિશ્વાસ રાખવાનું મોટામાં મોટું સાધન થયું; માટે તમારા ઉપર તેઓ ભરોંસો રાખે છે કે, તમે ખરૂં કહેશો. જ્ને તેમાં અપરાધ કર્યો તો વિશ્વાસ ઘાત થયો, એમાં શંસય નથી, અને તે વિશ્વાસઘાત પણ સાધારણ ઠેકાણે થયો નથી, પરંતુ મોટે પ્રસંગે મહાન વિશ્વાસઘાત થયોછે. વિશ્વાસઘાતનું પાપ લોકોને ઘણું કરીને જાણીતુંછે. એવું કહે છે કે, વિશ્વાસઘાતીને કોઈ પણ ઠેકાણે મુકિત નથી, કેમકે કહેવત છે કે, વિશ્વાસઘાતી ને મહાપાપી.

ચોથું પાપ એવું છેકે, માણસ માત્રનું આપણને દેવુંછે તે દેવું સત્ય સિવાય ચુકવાનું નથી. માટે પોતે પોતાનો કારભાર કરજમાંથી મુકત થવા સારૂં સત્યથીજ કરવો જોઈએ.

પાંચમું પાપ એવું છે કે, સત્ય ભાષણ આચરવું. એ ઈશ્વરની આજ્ઞા એટલે ધર્મ છે. પૃથ્વીપરના માણસોમાં જે જે ધર્મ હાલ ચાલે છે, તે સર્વ ધર્મનો સિધાંત, ખરૂં બોલવા વિશે એજ છે, માટે સત્ય ભાષણ સરખો નિર્વિવાદ બીજો ધર્મ નથી. અને હિંદુ ધર્મમાં પણ આ ધર્મને મુખ્ય કહ્યો છે. બ્રાહ્મણને જનોઈની વખતે વારંવાર ઉપદેશ ખરૂં બોલવાનો થાયછે, અને ખોટું બોલનારા કિંવા તેથી પણ વધારે ખોટા સોગન ખાનારાની હિંદુમાં ગણના થનાર નથી એવું એ પાપછે.

છઠું પાપ એવુંછેકે. સોગન લઈ ખોટી સાક્ષી આપવાથી જે અન્યાય થયછે તે અન્યાય તમારાથી બનેછે. તમારી સાક્ષી વિનાકારણ કોઈ લેતું નથી. સાક્ષીનું કંઈ પણ પ્રયોજન હોયછે. રાજા તમારી સાક્ષી કામ પડેછે ત્યારે ખરૂં સમજવા માટે તમને ધર્મનો અને ઈશ્વરનો ભય લગાડી લેછે. એવે વખતે રાજાની આંખમાં ધૂળ નાખી તેની પાસેથી અનર્થ કરાવો તો તેનો

દોષ તમારે શિર છે. રૈયતનો ધર્મ એવો છે કે, રાજા તરફથી સત્ય ઇનસાફ થવા દેવો. માટે બને તેટલી તેને મદદ કરવી. ન્યાય કરનાર કંઇ પર લોકનું માણસ નથી હોતું; તમારામાંનુંજ હોય છે. પરંતુ તેને તમે સર્વેએ ન્યાયના કામપર બેસાડેલોછે, તો તે કામ તેનું તમારે સિદ્ધીએ પોહોચાડવું જોઇએ. તમે પોતાનો ધર્મ છોડી દીધો તો અન્યાયનું પાપ તમને લાગશે. અને તમે પોતાનો ધર્મ ડુબાવો તેનો ડુબાવોછો, માટે તમને પાપ બમણું બેસશે, એમ ખાત્રીથી સમજજો.

સાતમું પાપ એવું છે કે, ખોટી સાક્ષીઓથી લોકોને દુઃખ અથવા ત્રાસ થાય છે. તમે ખોટી સાક્ષી આપોછો ત્યારે તમને કંઇ લાગતું નહી હોય, કેમકે તમારા અંગપર જોખમ નથી હોતું; પરંતુ પોતાનાપરથી જગત ઓળખવું. જુઓ કે તમારા ઉપર ખુન કર્યાનું તોહોમત આવ્યું, અને ચાર સાક્ષીદારે સાક્ષીઓ ખોટી આપી, અને તેઉપરથી તમને ફાંસી દેવી એવું ઠરચું; તો તે વખતે તમને કેટલું લાગશે? તમને ભાસેછે કે જો એ દુષ્ટ લોક ખરૂં બોલ્યા હોત, તો મારો પ્રાણ નહી જાત. તે સમયે ખોટી સાક્ષી આપવામાં કેટલું પાપ છે તે તમને જણાઇ આવે છે. **आत्मवत्त सर्व भूतानि** (જેવું આપણને લાગે છે તેવું બીજાને લાગે છે.) એવું વચનછે, તે સાક્ષી આપતાં ધ્યાનમાં રાખવું.

આઠમું પાપ એવું છે કે, એકે ખરાબ કર્મ કરચું એટલે તેનું જોઇ બીજા તેવુંજ કરવા શિખેછે. બાપના ગુણ દીકરામાં આવેછે. ધનવાનના ગુણ તેના ચાકરને આવેછે. એકે ખરાબ કરચું એટલે તેના પડોસીને તેવું કરવાની વૃત્તી થાયછે. એ વૃત્તી બંધ કરવા માટે સજાની જરૂરછે. જો કોઇ ગુનાની બીજાપર ખરાબ અસર ન થતી હોય તો લોકો માફી આપેછે. પરંતુ માણસ માત્રનો સ્વભાવ એવો છે કે,પાડોસીનું જોઇ પોતે તેમ કરવું, તેથી અપરાધીને સજા કરવાની જરૂરછે. પોતે ખરાબ કર્મનો ત્યાગ કરવો એટલુંજ નહીં, પણ કોઇ તેવું કર્મ કરે તેને પકડવા માટે સર્વેએ સંપીને તેને સજા કરાવવી. નહીંતો સઘળા તે પ્રવૃત્તિના ભાગીદાર થશે. જે અપરાધ કરેછે, તે દોષીત છે. અને જે લોકો અપરાધ કરેલો જુવેછે, ને સજા કરાવતા નથી, તે પણ દોષીતછે. જો લોકોનું કલ્યાણ થવા. અને જગતમાં અપરાધ ન થવા દેવા ઇચ્છતા હોતો રૈયતનો ધર્મ સારી રીતે તમારે આચરવો જોઇએ. અને રાજ્યનું ન્યાય કરવાનું જે સત્ કાર્ય —ધર્મ કાર્ય તેને સર્વેએ આશ્રય આપી પુર્ણ કરવું જોઇએ.

નવમું પાપ એ છે કે, ખોટા સોગનથી અને ખોટી સાક્ષીથી

દયા ધર્મ ડુબે છે, કેમકે ગરીબની દયા કરવી એવી ઇશ્વરની અથવા સ્વધર્મની આજ્ઞાછે. જો તમે ખોટા સોગન ખાશો તો તમે તે દયાનેતર-છોડી દીધી એમ થશે. જે ખોટી સાક્ષી આપેછે, તે કારણ સિવાય આપતો નથી. એક પક્ષ ગરીબ હોય છે, બીજો પક્ષ સબળ હોયછે; માટે લોભથી ખોટા સાક્ષીને પ્રવર્ત ન થતાં ગરીબનો પક્ષ પકડવો, એજ ગ-રીબની દયા. તેનું જે કંઇ છે, તે જવા ન દેવું એજ ગરીબ ઉપરની મુખ્ય કરૂણા છે. માટે જો તમે ગરીબને ડુબાવી તેનું લઇ બીજાને અપા-વશો, તો તે દયા નહી પણ ઉલટું પાપ છે. ખોટી સાક્ષીથી નિર્દયપણું થાયછે; પક્ષપાતને નીચપણું થાયછે, પૈસા માટે અન્યાય કરનાર માણસમાં ગણાતો નથી; તે જનાવરમાં પણ નહી; તે તેથી પણ નીચો. જેનો જીવ અને મન પૈસા તરફ અને જે સ્વાર્થ માટે દુષ્ટ કર્મ અને અન્યાય કરેછે, તેની યોગ્યતા ઘણીજ હલકી અને તેની આબરૂ પણ કંઇજ નથી. જે સઘળા સ્વાર્થ એક તરફ મુકી દેઇ ન્યાયપર અને સદાચરણપર નજર રાખેછે, તેની મોટી કીર્તિ થાયછે. ખરાબ વાસના અને ખરાબ સોબત મનનેભ્રષ્ટ કરેછે. એ ખરૂંછે કે, જો ઇશ્વર આપણો ન્યાય આ લોકમાં સદા સર્વત્ર ખુલો કરતો નથી, તોપણ માણસે પક્કું સમજવું કે એક એવો દહાડો આવશે, કે જે દિવસે ઇશ્વરનો ઇનસાફ બીન ચુકે આપણી સામે આવશે અને ત્યાં સાક્ષી-નો તોટો પડનાર નથી. ખોટા સોગન ચાલનાર નથી, ખરાની યોગ્યતા રહેશે, ખોટાની યોગ્યતા જો પૃથ્વી ઉપર વધેલી હશે તો તે દિવસે તે જતી રહેશે, અને પાણીનું પાણી અને દુધનું દુધ એવો ન્યાય થશે. તે દિવસ ઉપર આ જન્મે આપણે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

દશમું પાપ એવું છે કે, દેશનું અકલ્યાણ થાય છે, અને લોકો-માં વિપરીત અને દ્વેષ વધી જઇ બંધુત્વ રેહેતું નથી. એવું થયું એ-ટલે લોકોની ચારે તરફથી ખરાબી થાયછે. એક બીજાપર વિશ્વાસ રહે-શે નહીં, વેપાર બંધ થશે. લુચ્ચા લોકમાં ગણના થશે. ખરૂં ડુબશે અને લોકોમાં એકમત કિંવા પ્રતિષ્ઠા રહેનાર નથી. લોકોમાં એક મત કરવાને ખરાપણું એ મોટું કારણ છે. સત્ય એ લોકોને મોટો લાભ છે. તે જો છુટી ગયું તો ચારે તરફથી લોકો કુટશે. અને જે ખરો છે કિંવા જેનો પક્ષ ખરો છે, તેને એવી હિંમત રહેનાર નથી, કે હું ખરોછું તેથી મને શાક્ષીદારો મળશે, મારા તરફનું સઘળા બોલશે અને રાજા તરફથી મારો ઇનસાફ વાસ્તિવક થશે. લોકો ખોટું બોલનારા છે, એવું સઘળાને માલમ હશે, તો કોઇને પણ ધૈર્ય રહેનાર નથી. જેને રાજ દર-

બારમાં જવાનો પ્રસંગ પડશે, તે મોટા ભયથી ને કાળજીથી જશે. આ પ્રમાણે હિંદુ લોકની સ્થિતિ સાંપ્રત કાળમાંછે કે નહી તેનો વિચાર કરો.

આ પ્રમાણે દશ મોટાં પાતકો વર્ણવ્યાંછે. એ ઉપરથી કેટલો અનર્થ ખોટા સોગનથી થાય છે તે ધ્યાનમાં આવશે. એ પાપો અહોનિશ મનમાં લાવી ઇશ્વરનો ભય રાખતા જાઓ. ખોટા સોગન ખાતાંજ તમને એવી દુર્વાસના થવી જોઇએ કે, તમારા ખોટા સોગનથી તવંગરનું રક્ષણ થયું, ને ગરીબ બાપડાનું ઘર ડુબી ગયું. ઇશ્વરને ત્યાં ગરીબ તવંગરનો ભેદ નથી એ યાદ રાખજો. એ ભેદ આ પૃથ્વીપર માત્ર ક્ષણભંગુર માણસની કૃતિનો છે. શ્રીમંતની આબરૂ લુચ્ચાઇથી સાચવી લીધી, પણ તે ઇશ્વરની અવકૃપા થયે કામ લાગનાર નથી. શ્રીમંતના પૈસાથી કે તેના દબાણથી સ્વધર્મને ડુબાવવો એ સારૂ નથી. એથી તમે હલકાને નીચ બુદ્ધિના પ્રાણી છો, એવું સઘળાને જણાઇ આવશે. લોકો કદાચ તમારા મોંપર નહીં બોલે, પરંતુ તમારી પુંઠે કે તેમના મનમાં તેઓ બબડયા વિના રહેનાર નહીં માટે પરસ્પર મમતા રાખો. અને જો કોઇ ગરીબ હોય, અને તેનુ કામ ખરૂં હોય તો તેના તરફની ખરી સાક્ષી આપો, એટલે બંધુત્વ અને સત્યતા જગતમાં વધશે. ગરીબોના કારણથી ગરીબપનો ત્યાગ કરશો તો ઇશ્વરને ઘણો ક્રોધ આવવાનો, કારણ ઉપર કહ્યું તેમ ઇશ્વરની નજરમાં ગરીબ અને તવંગર સરખાછે. પરંતુ જગતમાં માણસની પરીક્ષા થવા, ધર્મને ભુલેછે કોણ, દ્રવ્યને વશ થઇ સત્ય છોડેછે કોણ, ઇત્યાદિ જોવા માટે આ ભેદ ઇશ્વરે નિર્માણ કર્યોછે. તો એ પરીક્ષામાં "પાસ" થઇ ઉત્તમ પદવીને યોગ્ય થવું. લોભથી મન અને જીવ વટાળવાં નહી. ઇશ્વરે બુદ્ધિમાન પ્રાણી તમને નિર્માણ કર્યા છે, તો સત્કર્મ તરફ તમે બુદ્ધિ વાપરો. પોતાની બુદ્ધિને ખરાબ રસ્તે વધારી કર્ત્તાનો ક્રોધ માથા ઉપર કદી ખેંચી ન લો.

જયારે તમે પ્રતિજ્ઞા લો ત્યારે એવું મનમાં લાવો કે હું હવે ઇશ્વર સામો ઉભો છું. મુઆ પછી મારો ન્યાય કરનાર તેજ એ પ્રભુ અહીંઆં સાક્ષીએ ઉભો છે. તેને હાક મારી હું અહીંઆં સાક્ષી આપું છું, માટે હું જો અહીંઆં છળ ભેદ કરીશ તો કદાચ રાજાની દ્રષ્ટી ચુકવી શકીશ, પરંતુ આ સર્વ સાક્ષીભુત મહારાજા (ઇશ્વર) ની જરા પણ દ્રષ્ટી ચુકવી શકવાનો નથી. આજ જો હું ખોટું બોલીશ તો મારી સજાનું વારંટ ચિત્રગુપ્ત લખી મુકશે. અને એ ભય પણ છોડીને આજ જો હું ખોટું બોલ્યો, તો તેથી ઘણો અનર્થ થશે. અસત્યની પ્રવૃતિનો હું અ-

ધિકારી તથા ઘણો પાપી થઇશ. આજ મારી અસત્યની પ્રવૃત્તિ વધશે, તો આગળ મને કોણ છોડાવશે! છોડાવનાર માત્ર ધર્મછે. તે મેં આજ ખોયો, તો મારો પરલોકમાં દોસ્ત કોણ થશે? માટે હું જે ખરૂંછે તેજ બોલીશ. બાદ રાજાનો ધર્મ રાજા કરશે.

ખોટા સોગન લેવાથી શું જરા પણ કલ્યાણ થાય છે? એકંદર જોઇશું તો અકલ્યાણ ઘણું થાયછે, કેમકે કોઇની આબરૂ કિંવા ઘરબાર યથાસ્થિત રહેવાં જોઇએ તેમ રહેતાં નથી, અને તેનો જીવ સુખી તથા સુરક્ષિત થતો નથી. ખોટી સાક્ષી કોણ આપશે તેનો આ સમયમાં ભરૂંસો નથી. પૈસાવાળાના તેજમાં અંજાઇ તેના તરફની સાક્ષી ઘણા પુરશે, અને તેથી ગરીબ બાપડો સાચો હશે, તોપણ તે ખોટો પડશે. આમ થવાથી જુલમ થાય છે. જો ગરીબ ખરૂં કહે છે તો શ્રીમંત સાક્ષીદાર ઉભા કરી તેને ખોટો પાડે છે. આ પ્રમાણે જુઠાણું અન્યાય અને નિ-ર્દયતાને તમે સનંદ આપોછો એવું એથી દેખાઇ આવેછે.

અસત્ય કહેવા કરતાં ખોટી સાક્ષીનું ઘણું પાપ છે; કારણકે સા-ધારણ કહેવાપર માણસનો વિશ્વાસ દ્રઢતર નથી હોતો, પણ સોગન આપ્યા પછી વિશ્વાસ દ્રઢતર થાય છે. આવા વિશ્વાસને ઠેકાણે લુચ્ચાઇ કર્યાથી તમારૂં સઘળું પુણ્ય દરેક ખોટે શબ્દે બળી જશે, એમાં સંશય નથી.

માટે ખોટી પ્રતિજ્ઞા કરવા સારૂ લોભ કે મિત્રનું દબાણ કિંવા બીજી કાંઇ વાત તમારા મનમાં પ્રવેશ કરેતો સાવધ રહો. ઇનસાફ ઇશ્વર પાસેછે, એ વારંવાર ધ્યાનમાં લાવો.

તમને એવું લાગતું હશે કે જગતમાં અન્યાય ઘણોજ થાય છે. પરંતુ તમે વિચાર કરશો તો માલમ પડશે કે તે અન્યાયના ઘણું કરીને કરનાર તમેજ છો. ધર્મરાજા ન્યાય કરવાને આવે, તોપણ જ્યાંસુધી તમે ખોટી સાક્ષી આપનારા લોકો છો, ત્યાંસુધી તેનાથી ઇનસાફ થવાનો નથી. સઘળા ઇનસાફનો પાયો સાક્ષી છે. તેજ પાયો જો મજબુત નહી હશે, તો ઇમારત પાકી થનાર નથી. રાજાને ગુનેગાર જડનાર નથી, તો પછી તે શાસન કેવું આપી શકે? જો તમારામાંના ઘણાક લોકો ખરૂં બોલનારા હશે તો રાજાનો ન્યાય સારો થશે; પરંતુ સઘળા જુઠું બોલનારા હશે તો ન્યાયને બદલે અન્યાય થશે. બીજા દેશના લોકોમાં જે વિદ્વાન છે તેમની સાક્ષી ખરી માનવામાં આવે છે, કેમકે તેઓ ખોટું નહીં બોલે એમ સૌ ધારેછે. પરંતુ આ દેશમાં ઘણાખરા નાના મોટા, ઘરડા જુવાન, અજ્ઞાની ને વિદ્વાન, હલકાને પદ્વીવાળા એક સરખા ખરાબ નીતિનાલો -

કહેછે, એવો ધનસાફદારને વેહેમ રહેછે. ખોટી સાક્ષી પુરનારનો લોક ધિક્કાર કરતા નથી. ઉલટું એવો ધંધો કરનારની વાહ વાહ બોલાય છે, તેથી લોકોમાં એવી ખરાબ મતિ વધતી જાયછે. માટે ખોટી સાક્ષી આપનારને ધિક્કારવા; એટલુંજ નહીં પણ તેને સાથન મળે તેમ કરવું; કારણ તે સર્વેને ખાંપણ લગાડનારને અનીતિ તથા જુલમ વધારનાર માણસ છે. જુઓ કે જાનવરોમાં મધપૂડાની માખોમાં એકને હરકત થઇ કે સઘળી માખોઉડેછે, પણ તમે વિચારવંત માણસછતાં તમારા શત્રુ તમોજ થાઓછો.

ઢોંગી અને ધર્માચરણનું ડોળ ઘાલી અનેક પ્રકારની ખટપટ કરનારાથી લોક છેતરાય છે, પરંતુ જે નીતિથી અને સદાચરણથી પવિત્ર નથી, અને જેને વિચાર નથી, તેમને સારા માનવામાં મોટી ચૂક થાયછે. ખોટી સાક્ષી જેવા મહાન અપરાધ કરી લોકને ત્રાસ આપનારાનાં કર્મ કોઇ જોતું નથી. ઘણુંકરીને બહારનો ધર્મ ડોળ જોઇ તેમને સારા કે નરતા માણસ ઠરાવવામાં આવે છે, આમ થવાથી એવું બની ગયું છે કે બ્રાહ્મણ વેશે પણ કર્મ કરીને ઘણા શુદ્રનો ભંડાર થયોછે, માટે લોકોએ વિચાર કરી ખરા અપરાધીને નીચ માનવા જોઇએ.

ખરાપણા સિવાય માણસના સઘળા વ્યવહારનો નાશ થાયછે. વિશ્વાસ ઉઠી ગયો એટલે લોકો કોઇ કોઇને માનતા નથી; બંધુત્વ રાખતા નથી, એક બીજાને ઉપયોગી થતું નથી, એટલા માટે પ્રમાણિકપણા જેવો બીજો ગુણ નથી. ઇશ્વરી કૃત્યોછે તે સઘળાં સત્યે કરીને ચાલેછે, જગતમાં જો વરસાદ પ્રમાણથી પડે નહીં, સૂર્ય પ્રમાણથી ઉદય થાય નહીં, તો આપણી અવસ્થા કેવી થાય? આપણે હરદમ પ્રમાણિકપણાથી ચાલવું જોઇએ. જો તેનું પ્રમાણ ચૂકયા તો મરણ થશે. વૃદ્ધ ચાણાખ્ય કહેછે કેઃ—

પૃથ્વી, સૂર્ય, વાયુ એ પોતાની સત્ય વર્તણુક છોડી દેશે તે દિવસે પ્રલય થશે માટે વર્તણુકનો નિયમ ભાગવતમાં એવો ફરમાવ્યો છે કે મન જેને ઇશ્વરે માણસનો સદૈવ ગુરૂ કરી સ્થાપ્યોછે, તેણે વિચાર કરીને ચાલવું, એટલે અધર્મ બનતો નથી. સત્ય જેવો ધર્મ નથી.

કાર્ય કરી લેવા માટે જે ખોટા સાક્ષી ઉભા કરેછે તેનું સર્વસ્વ લઇ તેને ભીખારી કરી નંખાવવો એ સજા તેને કરવી એવું શાસ્ત્રછે. માટે જે ખોટી સાક્ષી પૂરે છે, ખોટા સાક્ષી ઉભા કરેછે, તેમને શિખવેછે, તેમનો ઉપકાર માનેછે, એ સઘળા એક સરખા ગુનેહગાર છે. ખોટા સાક્ષીને સજા કરવા માટે મનુ ધર્મ શાસ્ત્રમાં લખેછે કેઃ—

ખોટા સાક્ષીદારનાં લુગડાં અને ધાન્ય લઇ લેઇ માથું મુંડાવી,

આંખો નહીં જેવી કરાવી હાથમાં ટોપલી આપી ભીખ માગતો કરવો; પરંતુ જે ઠેકાણે તેના દોસ્તદાર હશે ત ઠેકાણે ભીખ માગવા દેવી નહી; જ્યાં તેના વેરવી હશે ત્યાં માગવા દેવી એવી તેની સ્થિતિ કરવી એજ ધર્મશાસ્ત્ર. લખનાર ખોટા સાક્ષીના પાપની યોગ્યતા કહેછે તે સાંભળો. ઘોડા વિષે જો ખોટી સાક્ષી આપે તો સો ભાઇ માર્યાનો દોષ થાયછે, અને માણુસ બદલ જો ખોટી સાક્ષી આપીતો પોતાના હજાર ભાઇ માર્યા બરાબર થાયછે, અને જો જમીન વિષે ખોટી સાક્ષી આપીતો પોતાના સઘળા ભાઇ માર્યા એવું થાયછે. માટે ખોટી સાક્ષી આપવી નહીં. જેવું જોયું અને જેવું સાંભળ્યું હોય તેવુંજ સત્ય કહેવું. જો એવી કિંવા સાંભળેલી વાત છોડી દઇ અન્ય પ્રકારની ખોટી સાક્ષી જે કોઇ કોર્ટમાં આપેછે તે ચિરંકાળ નર્કમાં રહેછે અને સ્વર્ગમાં કદી પણ જવા પામતો નથી.

માટે ગમે તેવો માણસ તમને એ ખરાબ કર્મ કરવા માટે સમજાવે, ફોસલાવે, વગસગનું દબાણ કરે કે લોભ બતાવે તે સાંભળશો નહી. કોઇ તમારો પરમ મિત્ર હોય તેને માટે કદાપી તમે સત્માર્ગથી પડશો તો ઠીક છે. પરંતુ ખોટી સાક્ષી આપીને કોઇને પણ ઉપયોગી થવું, વાજબી નથી. કારણ કે જે કોઇ તમારા દોસ્તદાર હોય અને તેનેજ માટે તમે ખોટી સાક્ષી આપશો, તો તમે પોતાનું અને તેનું ખરાબ કરયું એવું થશે, કાંકે તમારી જોડે તમારા મિત્રને પણ નર્કમાં પડવું પડશે. માટે જો તમારે મિત્ર ધર્મ બજાવવો હોય, તો ખરી સાક્ષી આપો. લુચ્ચાઇથી બીજાનો ગુનો છુપાવવો એ મિત્રતાઇનું કામ નથીઃ એ શત્રુતાઇ સમજવો. તમને પોતાને લગતો કોઇએ અપરાધ કર્યો હોય તે ક્ષમા કરશો તો તમને તેનો અખત્યાર છે; પરંતુ ન્યાયની કોરટમાં ખોટી સાક્ષી આપવાનો તમને કોઇ પણ કારણથી અખત્યાર મળતો નથી. માટે તમે પોતાના દોસ્તદાર વિશે કિંવા પોતાની જાતને માટે જે વાત ખરી હોય તે કહેજો. કોઇ ખોટી સાક્ષી આપવાને કહે, તો તેને દુશ્મન જાણી તેનું સાંભળશો નહીં રાજા સામે પ્રતિજ્ઞા લઇ ખોટી સાક્ષી આપવી એ સિવાય બીજીબે પ્રકારની ખોટી પ્રતિજ્ઞા કરવાનો રીવાજ લોકમાંછે. એક તો એ કે વેપારી લોક દેવનું નામ લઇ કીમત વગેરે વિષે ખોટા સોગન ખાયછે; પણ તે ઘણું ખરાબછે. બીજો એકે લગ્ન સમે સ્ત્રી પુરૂષ એવી પ્રતિજ્ઞા કરેછે કે અમે એક બીજામાં અંતર ગણનાર નથી અને વ્યભિચાર કરનાર નથી. એવું છતાં જે કોઇ આડે માર્ગે ચાલે છે તે ખોટી પ્રતિજ્ઞાના દોશીત થઇ નર્કમાં જશે એમાં શંશય નથી.

કેટલાક લોકો જે વિચારથી ને યુકિતથી ધર્મશાસ્ત્રના ખરા અર્થ કરતા નથી, અને ધર્મ શાસ્ત્રને અચળ માનવાનું જણાવેછે, તે અર્થનો અનર્થ કરી લોકોમાં અનીતિની વૃદ્ધિ કરેછે. ધર્મશાસ્ત્રમાં ખોટી સાક્ષીનો સઘળો નિષેધ છે તે વાત એક તરફ રાખી મુકી, તેમાં કોઇ ઠેકાણે

એવું વાક્ય છે કે જ્યાં ખરી સાક્ષીથી મોટો અનર્થ થાય ત્યાં ખોટી સાક્ષી આપવી, માટે તેમ કરવાની ધર્મ શાસ્ત્રમાં છુટ છે એમ તેઓ કહેછે; પરંતુ તેની ઉત્પત્તિ એવી છે કે ધર્મશાસ્ત્રમાં જે નિયમ અને શાસન દરશાવેલાંછે તે રાજાએ કાળના ક્રમે કરી કમી જાદે કરવાં એવું લખેલું છે. એનો અયોગ્ય લાભ લેવાથી હાલના સમયમાં ખોટી સાક્ષીની પ્રવૃત્તિ ઘણી થઇ તેમાં બ્રાહ્મણ લોકો તો બીજી વર્ણો કરતાં ખોટા સાક્ષી થવાને ઘણું ધૈર્ય ધરેછે. તેમની એવી ખોટી સમજુત છે કે તુળસી લીધાથી પાપ જાયછે. બ્રહ્મદેવને કાંઇ અડે નહીં. એવી સમજથી ઘણોજ મોટો અનર્થ થાયછે. સઘળી જાતના લોકો ખોટી સાક્ષી નિર્ભયપણે આપવા લાગ્યા તેથી સાંપ્રત કાળમાં રાજાએ એવું ઠરાવ્યું કે, કોઇ પણ કારણથી કોઇએ ખોટી સાક્ષી આપવી નહીં, અને ખોટી પ્રતિજ્ઞા કરવી નહીં એ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણેજ છે. આ રાજ્ય નિયમ સદાચરણ સ્થાપવા માટે ઘણો અનુકુળછે. માટે આપણે રાજાનો ઉપકાર માની ખોટી પ્રતિજ્ઞા આપવાનું વાક્ય શાસ્ત્રમાં છેજ નહીં એમ સમજવું જોઇએ. ખોટી સાક્ષીનું શાસન કરવા ઇનસાફ મુખત્યાર છે. વળી જેઓ સરકારી-કામ હાથમાં લેતી વખત સારી વર્તણુકના સોગન લઇ પછીથી ગુના કરેછે તેમને પણ ઘણા દોષિત ખોટા સોગન ખાનાર સમજવા. તેમને પાછળ જણાવેલાં ખોટી પ્રતિજ્ઞાનાં સઘળાં પાપ લાગુછે.

ખોટી પ્રતિજ્ઞાથી રાજાના કાયદાની સજા થવાનો અને લોકોમાં અપકીર્તિ થવાનો મોટો ડરછે, એથી જે અનેક અનર્થ થાયછે, તે અથથી ઇતિ સુધી સવિસ્તર પાછળ વર્ણાવેલાછે. એ સઘળાની હવે ટુંકામાં મતલબ કહુંછું.

ખોટી પ્રતિજ્ઞા કરવાનું તદન છોડી દો, એટલે લોકો ચોતરફ આબાદીમાં રહેશે, એક બીજાપર વિશ્વાસ આવશે, ધર્મ અને સદાચરણ અને ઇશ્વરનો ડર જાસ્તી રહેશે, વેપારમાં ન્યુનતા આવશે નહીં, સત્યનો ઝુંડો ઉભો રહેશે, ન્યાયના દરબાર દીપી નિકળશે, ઉદ્યમ ચારે તરફ વૃદ્ધિ પામશે, ગુનેગારનો નાશ થશે, અને નવા થશે નહી, લોકોમાં સુખનીવૃદ્ધિ થશે, પાપ ઘણું ઓછું થશે, લોકોમાં અક્કલ આવશે, એટલાં બધાં ફળ જો તમે ઘણા દહાડાની દુષ્ટ ખોડ છોડી દેશો, તો મળ્યા વગર રેહેશે નહીં એમ ખચીત માનજો. જેટલું કહેવાનું સુઝી આવ્યું તે સઘળું કહી દીધું; એ સારૂં અને ખરૂં છે કે નહીં તેનો વિચાર કરી તમે ખોટી સાક્ષી નહીં આપવાનો નિશ્ચય કર્યા વગર રહેનાર નથી એવી હું આશા રાખું છું.

અસત્યનો ત્યાગ કરવો અને સત્ય ધારણ કરવું આ મારો હેતુ છે. તમે ખરૂં બોલનારા થઇ કીર્તિવાન થાઓ. ખોટી પ્રતિજ્ઞા બિલકુલ છોડો દઇ દેશનું કલંક નાબુદ કરો. ઇશ્વર પ્રતાપે તમારામાં સદ્‌બુદ્ધિ પ્રદીપ્ત થાઓ. એજ મારૂં માગવું છે.